

**KONINKLIJKE
VERENIGING
TER BEOEFENING
VAN DE
KRIJGSWETENSCHAP**

OPGERICHT 6 MEI 1865

Ereleden

Z.K.H. de Prins der Nederlanden

Z.E. Luitenant-Generaal b.d.
M. R. H. Calmeyer

Generaal-Majoor b.d.
E. R. d'Engelbronner

Z.E. Luitenant-Generaal
J. P. Verheijen

Bestuur

Voorzitter

G. J. Folmer, bgen art

Vice-voorzitter

A. T. M. Oonincx, cdre KLu b.d.

Leden

G. C. Berkhof, lgen gn b.d.
A. G. C. Kok, kol marns b.d.
W. C. Mabesoone, ktz
H. T. F. M. Malliant, kol marns
F. J. Roelofs, kol KLu
H. A. Schaper

Redacteur

J. C. A. C. de Vogel, bgen inf
p/a Hogere Krijgsschool
v.d. Burchlaan 31
2597 PC Den Haag

Secretaris

W. F. Anthonijsz, lkol cav
Denijsstraat 135
2551 HJ Den Haag

Penningmeester

J. R. Karssing, lkol cav
Dotterbloem 7
2317 LS Leiden
girorekening 7 88 28

MARS IN CATHEDRA

15 APR
1 9 8 8

75

IN DIT NUMMER

Mededelingen van het bestuur:
Voordracht en algemene leden-
vergadering — Jaarverslag van
de secretaris — Verslag van de
penningmeester — INF-verdrag
— Bijeenkomst te Den Haag, 13
nov. 1987 — Bijeenkomsten te
Den Haag en Den Helder, 2 en 4
feb. 1988 2552

Het verdrag over de eliminatie
van wapens voor de middellan-
ge en korte afstand, door G. C.
Berkhof 2555

THEMADAG „DE PERZISCHE GOLF“

Maritieme aspecten van de Golf-
oorlog, door A. H. Lind 2566

Belangen in de Golfoorlog, door
drs. M. van Leeuwen 2572

Religieuze aspecten in de Golf-
oorlog, door dr. J. J. G. Jansen 2577

©

MEDEDELINGEN VAN HET BESTUUR

Voordracht en algemene ledenvergadering 2 mei 1988

Op *maandag 2 mei a.s.* te 19.00 uur houdt de vereniging voor leden en introduc (e)s een bijeenkomst in het Nederlands Congresgebouw te 's-Gravenhage waar door prof. dr. L. de Vos, do-cent Koninklijke Militaire School te Brussel, een inleiding zal worden gehouden over

De Belgische visie op de Westeuropese Unie

Na de voordracht wordt, als gebruikelijk, gelegenheid tot discussie geboden.

Introductie: d.t.v. de secretaris, lkol W. F. Anthonijsz, Frederikka-zerne, gebouw 110, postbus 90701, 2509 LS 's-Gravenhage (telefoon tijdens diensturen (070) 16 68 99; telefonische aanmelding wordt op prijs gesteld).

Agenda Algemene ledenvergadering (in aansluiting op de discussie)

1. Opening door de voorzitter
2. Mededelingen
3. Jaarverslag van de secretaris
4. Jaarverslag van de penningmeester
5. Verslag van de kascontrolecommissie
6. Verkiezing van bestuursleden
7. Verkiezing kascontrolecommissie 1988
8. Rondvraag
9. Toekomst Mars in Cathedra
10. Sluiting

Jaarverslag van de secretaris

Tijdens de Algemene Ledenvergadering op 18 mei 1987 te 's-Gravenhage werden de aftredende en herkiezbare bestuursleden herkozen. Ook met de kandidatuur van de nieuwe bestuursleden kon de vergadering zich verenigen, waarna de samenstelling van het bestuur als volgt werd: *voorzitter* G. J. Folmer, bgen art; *vice-voorzitter* A. T. M. Oonincx, cdre Klu b.d.; *secretaris* W. F. Anthonijsz, lkol cav; *penningmeester* J. R. Karssing, lkol cav; *redacteur* J. C. A. C. de Vogel, bgen inf; *leden* G. C. Berkhof, lgen gn; A. G. C. Kok, kol marns b.d.; J. F. Roelofs, kol Klu; H. T. F. M. Mallant, kol marns; W. C. Mabesoone, ktz; R. Groot, lkol gn; H. A. Schaper; ledenadministrateur J. J. M. Nijman.

In de loop van het op 31 december 1987 ge indigde verenigingsjaar heeft de Vereniging voor haar leden en introduc (e)s de volgende bijeenkomsten gehouden.

2 feb. 1987: Crisisbesluitvorming, door prof. dr. U. Rosenthal, in het Nederlands Congresgebouw te Den Haag. [2554 ►

Toelichting bij agendapunt 9

De kosten, verbonden aan het periodiek uitgegeven van MiC drukken onevenredig zwaar op de begroting. Dit klemt te meer aangezien met ingang van 1988 de jaarlijkse subsidie van het ministerie van defensie is komen te vervallen. Dat betekent dat zonder contributieverhoging — onder gelijktijdige handhaving van de kwaliteit van de voordrachten — publikatie op de huidige voet niet kan worden gecontinueerd. Daarbij komt dat wij in toenemende mate wor-

den geconfronteerd met sprekers die nalaten hun voordrachten op schrift in te leveren. Vandaar dat wij het volgende voorstellen:
— publikatie van MiC in de huidige vorm wordt gestaakt;
— (samenvattingen van) voordrachten, bestuursmededelingen e.d. worden voortaan gepubliceerd in een katern van afwijkende kleur in (een deel van de oplaag van) de Militaire Spectator;
— alleen leden van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap ont-

vangen een dergelijke Militaire Spectator.

De Koninklijke Vereniging verliest hierdoor weliswaar voor een deel het eigen gezicht, maar kan anderzijds:
— beter en sneller inspelen op de actualiteit;
— meer financiële middelen aanwenden ten faveure van een nog grotere kwaliteit van de voordrachten.

In bijzondere gevallen, bv. bij een themadag, zal telkenmale door het bestuur worden overwogen een speciaal nummer uit te geven.

Resultatenrekening 1987

	Werkelijk	Begroting		Werkelijk	Begroting
Contributie 1987	f 31.008,92	f 31.000,—	Ledenadministratie	f 3.600,—	f 3.600,—
Subsidie 1987	f 5.000,—	f 5.000,—	Secretariaat	f 1.214,93	f 1.000,—
Leerstoel	f 18.523,59	f 19.000,—	Lezingen	f 8.252,29	f 9.000,—
Renten	f 3.925,31	f 4.000,—	Leerstoel	f 18.523,59	f 19.000,—
Advertentie-opbrengst	f 48,96	f 200,—	Mars in Cathedra	f 19.954,84	f 20.000,—
			Diversen	f 5.694,15	f 5.000,—
			Saldo	f 1.266,98	f 1.600,—
Totaal	f 58.506,78	f 59.200,—	Totaal	f 58.506,78	f 59.200,—

Balans per 1 januari 1988

Activa	1988	1987	Passiva	1988	1987
Giro (Postbank)	f 16.835,59	f 9.163,80	Contributie	f 12.930,—	f 22.389,75
Renterekening	f 17.126,45	f 33.929,19	Lezingen	f 1.441,95	f —,—
Crediet- en Effectenbank	f 46.473,36	f 43.946,41	Leerstoel	f 6.003,10	f 7.284,57
Spaarbank	f 871,03	f 1.715,05	Diversen	f 518,40	f —,—
Renten	f 2.793,34	f 2.859,21	Saldo	f 63.206,32	f 61.939,34
Totaal	f 84.099,77	f 91.613,66	Totaal	f 84.099,77	f 91.613,66

Begroting 1988

Contributie	f 30.500,—	Ledenadministratie	f 3.600,—
Renten	f 4.000,—	Secretariaat	f 1.000,—
Leerstoel	f 19.000,—	Lezingen	f 7.500,—
Advertentie-opbrengst	f 100,—	Leerstoel	f 19.000,—
		Mars in Cathedra	f 15.000,—
		Diversen	f 7.000,—
		Saldo	f 500,—
Totaal	f 53.600,—	Totaal	f 53.600,—

Verslag van de kascontrolecommissie

1. Heden, 5 februari 1988, is de financiële toestand van de Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap aan een onderzoek onderworpen.

2. De bevindingen van de kascontrolecommissie zijn als volgt:

- a. de jaarstukken zijn afgesloten op 31 december 1987;
  - b. de boekhouding is overzichtelijk uitgevoerd;
  - c. de bewijsstukken zijn alle aange troffen en akkoord bevonden.
3. De commissie stelt op grond van het bovenstaande voor de penningmeester décharge en acquit te verle-

nen voor het gevoerde zorgvuldige beleid.

4. Dank aan de penningmeester voor de bijzonder overzichtelijke presentatie van alle benodigde gegevens.

De commissieleden:

w.g. J. G. EYZENBACH, lkol inf
w.g. T. G. J. DAMEN, maj inf

► 20 mrt 1987: De zuidflank van de NAVO (themadag), in samenwerking met het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen „Clingendael”, in de Frederikkazerne te Den Haag.

18 mei 1987: Die Rolle des Hubschraubers im modernen Gefecht, door Oberst H.-J. Zeilinger, in het Nederlands Congresgebouw te Den Haag.

21 sept. 1987: Wapenbeheersing, door dr. A. J. J. Ooms, in het Nederlands Congresgebouw te Den Haag.

13 nov. 1987: Europa's veiligheid na de nuloptie (najaarsseminar) in samenwerking met het NIBB „Clingendael”, in de Frederikkazerne te Den Haag.

Van de gehouden inleidingen werd en wordt verslag gedaan in het orgaan van de vereniging Mars in Cathedra. Door het niet tijdig, of soms in het geheel niet, ter beschikking krijgen van de tekst van voordrachten kan Mars in Cathedra in een enkel geval niet verschijnen. In 1987 heeft dit euvel zich niet voorgedaan.

In 1987 is de Militaire Spectator legpenning uitgereikt aan R. D. Praaning, directeur van de Nederlandse Atlantische Commissie (zie *MiC* 73, blz. 2503).

De Krijgswetenschapsprijs, jaarlijks toe te kennen aan de beste scripties van KMA en KIM, is op 16 juni 1987 door de voorzitter bij de KMA uitgereikt aan cadet-vaandrig B. Fransen en cadet-vaandrig L. de Vos. De prijs kon helaas niet worden uitgereikt bij het KIM, aangezien de gepresenteerde scripties naar inhoud en oorspronkelijkheid niet zodanig waren dat daarvoor een prijs kon worden toegekend.

Het bestuur van de Koninklijke Vereniging heeft tijdens zijn vergadering op 6 april 1987 een nieuw reglement voor de Krijgswetenschapsprijs vastgesteld (zie *MiC* 73, blz. 2504).

Op 28 september 1987 overleed

op de leeftijd van 89 jaar genm b.d. der genie J. J. de Wolf, erelid van de Koninklijke Vereniging sedert 1965. De begrafenis heeft op verzoek van de overledene in stilte plaatsgevonden. D.m.v. een krans heeft de Koninklijke Vereniging de laatste eer aan ons weggevallen erelid bewezen.

Ten slotte wordt nog vermeld dat bgen H. A. Couzy, in verband met zijn militaire functie, in 1987 het voorzitterschap heeft moeten beëindigen en heeft gezorgd voor een uitstekende opvolger in de persoon van bgen G. J. Folmer; diens elders bewezen kwaliteiten en zijn plaats in de militaire organisatie mogen worden gezien als indicatie dat van

hem een doeltreffende leiding en een goede presentatie zowel binnen de vereniging als naar buiten mogen worden verwacht.

W. F. ANTHONIUSZ. secr.

INF-verdrag

Op 11 januari 1988 werd door luitenant-generaal b.d. G.C. Berkhof een zeer actuele inleiding verzorgd over het INF-verdrag. De tekst van deze inleiding wordt in dit nummer afgedrukt.

Ondanks de medewerking van de Bevelhebbers, het aanvangstijdstip van 16.00 uur en het feit dat de bijeenkomst op een militaire lokatie plaatsvond, was de opkomst van 35 personen ronduit bedroevend.

Bijeenkomst te Den Haag

vrijdag 13 november 1987

In samenwerking met het Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen „Clingendael” werd een themadag georganiseerd met

als onderwerp „Europa's veiligheid na de nuloptie”.

Aangezien slechts één van de zes gehouden voordrachten op schrift ter beschikking werd gesteld, kon tot onze spijt niets over deze dag worden gepubliceerd. De dag zelf was overigens zeer geslaagd en het aantal deelnemers, 150 personen, buiten verwachting.

Bijeenkomsten te Den Haag en Den Helder

2 en 4 februari 1988

De voordrachtenavond te Den Haag, met herhaling in Den Helder,

handelde over het actuele onderwerp „Perzische Golf”. De inleidingen worden in dit nummer gepubliceerd. De avonden werden afgesloten met een forumdiscussie onder voorzitterschap van brigade-generaal G. J. Folmer, met als forumleden de inleiders en ktz W. C. Mabe-soone, stafofficier operatiën bij de admiraliteit.

Het verdrag over de eliminatie van wapens voor de middellange en korte afstand

G. C. Berkhof

luitenant-generaal der genie b.d.

De ondertekening op 8 december 1987 van het verdrag over de eliminatie van wapens voor de middellange en korte afstand, wordt allerwegen als een historische gebeurtenis bestempeld. De tijd zal echter leren of het hier om een historische blunder gaat, zoals sommige Franse politici menen, of dat het een omslag markeert in de betrekkingen tussen Oost en West, zoals in de commentaren van veel politici uit de andere Westerse landen valt te beluisteren. Zeker is wel dat er schot zit in het wapenbeheersingsproces. Er waait een andere wind en de stagnatie die de laatste vijftien jaar kenmerkte, lijkt in het tegendeel om te slaan. Als het huidige tempo wordt aangehouden, zouden wij zelfs van een wapenbeheersingswedloop kunnen spreken; een wedloop overigens waarvoor het initiatief ditmaal duidelijk in Moskou is genomen.

Wat de redenen van de machthebbers in het Kremlin zijn om tot deze koerswijziging over te gaan, is voorshands onduidelijk. Het kan zijn dat ze tot de conclusie zijn gekomen dat op termijn meer aandacht moet worden geschonken aan het opvijzelen van de economie. Het is echter ook mogelijk dat ze menen dat het eindresultaat voor hen gunstig zal uitpakken, ook in militair opzicht. Zo zouden kernwapens op zodanige wijze naar de achtergrond kunnen worden gedrongen dat het overwicht van de Sovjet-Unie in de niet-nucleaire bewapening een nieuwe dimensie krijgt. Ook is niet uit te sluiten dat in de toekomst meer de nadruk wordt gelegd op nieuwe categorieën wapens, zoals tactische lasers en microgolfwapens, die het karakter van de gevechtsvoering drastisch kunnen veranderen.

Hoe het ook zij, het is van belang ieder verdrag,

en dus ook dit, op zijn merites te bezien. Wapenbeheersing maakt geen einde aan de belangengestellingen. Al kan ze deze tegenstellingen een ander karakter geven, de onderlinge competitie blijft, ook aan de onderhandelingstafel.

Het in Washington ondertekende verdrag bestaat uit vier documenten:

- het eigenlijke verdrag over de eliminatie van de bestaande wapens voor de middellange afstand, in het NAVO-jargon INF, *intermediate-range nuclear forces*, genoemd en de wapens voor de korte afstand, de *shorter-range nuclear forces*, of SNF. Het verdrag verbiedt ook het fabriceren, testen of plaatsen van nieuwe wapens in deze categorieën. Het verdrag heeft een onbepaalde looptijd, maar kan na een termijn van zes maanden worden opgezegd als buitengewone omstandigheden daartoe nopen. Verder zijn er nog:
- een protocol over de procedures die bij de eliminatie zullen worden gevolgd;
- een protocol over de inspecties; en
- een *memorandum of understanding* over het bestand aan wapens op 1 november 1987.

Bovendien is een overeenkomst van belang die eerder, namelijk op 15 september 1987, werd getekend. Deze gaat over de oprichting van zogenaamde *Nuclear Risk Reduction Centers*: permanent bezette staven in Washington en Moskou, waarvoor de Amerikanen de verbindingen zullen leveren. Het gaat hier in feite om een uitbreiding van de *hot-line*-overeenkomst van 1963, die sindsdien al enkele malen is aangevuld. Behalve met hun hoofdtaak, het voorkomen van een ongewilde oorlog, zijn deze centra tevens belast met de uit-

wisseling van alle gegevens die uit de verdragsverplichtingen voortvloeien.

Zoals gezegd gaat het verdrag over de eliminatie van vanaf de grond te lanceren ballistische raketten (GLBM of *groundlaunched ballistic missiles*) en kruisvluchtwapens (*groundlaunched cruise missiles* of GLCM) en wel met een bereik van meer dan 1000 maar minder dan 5500 km, de zogenaamde INF-wapens, en die met een bereik van 500 km of meer, maar niet meer dan 1000 km, de SNF-wapens. Het verdrag spreekt overigens zowel bij de raketten als bij de kruisvluchtwapens over wapendragers, of *weapon-delivery vehicles*. Dit houdt in dat niet alleen de nucleaire varianten worden geëlimineerd en verboden, maar ook de conventionele en chemische varianten. Dat laatste heeft naar mijn mening niet de aandacht gekregen die nodig is. Ik kom er dan ook later op terug.

Wel de aandacht trokken de typen en aantallen wapens die volgens het *memorandum of understanding* moeten worden ontmanteld. Zo zijn bij de INF-wapens aan SU-kant, behalve de SS-4- en SS-20-raketten, ook de SS-5-raketten opgenomen; wapens waarvan de Amerikanen dachten dat ze waren opgeruimd, maar waarvan de Sovjet-Unie er kennelijk nog een aantal had liggen. Ook staat het SSC-X-4 kruisvluchtwapen op de lijst; dit bevindt zich nog in het beproevingsstadium, maar de 84 testexemplaren zullen worden vernietigd. Geen verrassing is dat de Amerikanen in deze categorie de Pershing II-raketten en de mobiele kruisvluchtwapens zullen elimineren.

De verrassingen aan Amerikaanse kant liggen meer op het gebied van de SNF. Hier zijn de Pershing IA- en IB-raketten opgenomen. De Pershing IA is de voorganger van de Pershing II. Deze is in de Verenigde Staten opgeslagen. Ooit zijn er plannen geopperd om de motoren te revideren en de raketten uit te rusten met een conventionele kop. Ze konden dan worden gebruikt om vliegvelen en andere belangrijke doelen aan te vallen. Dat plan is nu doorkruist. De Pershing IB is een variant van de Pershing II, maar met een trap minder. Dit wapen was ontwikkeld als opvolger van

de Westduitse Pershing IA, die aan het eind van zijn technische levensduur is. De dracht was beperkt tot ongeveer 800 km omdat de Bondsrepubliek niet over kernwapeninzetmiddelen wil beschikken waarmee het grondgebied van de Sovjet-Unie kan worden geraakt. Ook dit wapen zal nu niet in produktie kunnen worden genomen. Overigens is de Westduitse Pershing IA niet in het verdrag opgenomen. Dat kan ook moeilijk anders omdat het hier om een bilateraal verdrag gaat. Wel is een regeling getroffen voor de eliminatie van de Amerikaanse kernladingen zoals wij straks zullen zien. De eliminatie van de SS-12- en SS-23-raketten door de Sovjet-Unie was reeds eerder bekend en komt dus niet als een verrassing.

Bij de in het *memorandum of understanding* opgenomen wapensystemen en lanceerinstallaties wordt onderscheid gemaakt tussen operationele en niet-operationele systemen. Het verdrag gebruikt daarvoor de begrippen *deployed* en *non-deployed*. Operationele INF worden gedefinieerd als wapens in opstellingsgebieden (*deployment areas*). Deze zijn in coördinaten aangegeven en bevatten één of meer operationele bases (*missile operating bases*). Operationele SNF-wapens worden geacht te zijn opgesteld in operationele bases. Het verschil stoelt kennelijk op het feit dat een deel van de INF-wapens een *quick reaction alert*-status heeft en buiten de operationele bases voor onmiddellijke inzet gereed wordt gehouden. Wapens en lanceerinstallaties die zich buiten de opstellingsgebieden of operationele bases bevinden, hebben volgens het verdrag een niet-operationele status. Ze kunnen zich dan bevinden in *missile support facilities*: fabrieken, herstellwerkplaatsen, opslagplaatsen, opleidingscentra, testbanen of eliminatiecentra, of op transport zijn.

Verrassingen zijn er niet alleen over de opgave van de typen wapens in het *memorandum of understanding*, maar ook over de daar vermelde aantallen. Zo zouden er volgens Amerikaanse schattingen 441 SS-20-raketten operationeel zijn en 112 SS-4-raketten. Dat bleken er minder te zijn, namelijk resp. 405 en 65 (zie tabel 1). Over het aantal operationele SS-20-raketten is in Nederland

Tabel 1 Door de Sovjet-Unie te elimineren INF-wapens

WAPENSYSTEMEN	AANTAL WAPENS		AANTAL LANCEERINSTALLATIES	
	Operationeel	Niet operationeel	Operationeel	Niet operationeel
SS - 20				
Westelijke USSR	243	204	243	113
Oostelijke USSR	162	41	162	5
Totaal	405	(650) 245	405	(523) 118
SS - 4				
Westelijke USSR	65	105	79	6
Totaal	65	(170) 105	79	(85) 6
SS - 5				
Westelijke USSR	-	6	-	-
SS - X - 4				
Westelijke USSR	-	84	-	6

WAPENSYSTEMEN	AANTAL WAPENS		AANTAL LANCEERINRICHTINGEN	
	Operationeel	Niet operationeel	Operationeel	Niet operationeel
PERSHING II				
Bondsrepubliek	120	12	115	-
Verenigde Staten	-	115	-	52
Totaal	120	(247) 127	115	(157) 52
GLCM BGM 109G				
Verenigd Koninkrijk	119	-	35	-
Italië	108	-	31	-
België	20	16	12	-
Bondsrepubliek	62	-	31	-
Nederland	-	-	-	-
Verenigde Staten	-	117	-	17
Totaal	309	(442) 133	109	(126) 17

Tabel 2 Door de Verenigde Staten te elimineren INF-wapens

enige opschudding ontstaan. Ten tijde van het Nederlandse kabinetsbesluit had de Sovjet-Unie namelijk te kennen gegeven dat zij enkele eenheden à negen raketten had gedeactiveerd. Afgezien van de onduidelijkheid van deze term, had dit gegeven het Nederlands besluit toch niet kunnen beïnvloeden. Het besluit van 1 juni 1984 hield namelijk in dat Nederland op 1 november 1985 tot plaatsing van kruisvluchtwapens zou besluiten indien het aantal SS-20-raketten dan meer zou bedragen dan 378: het op 1 juni 1984 aanwezige aantal. Daarbij komt dat de Sovjet-Unie nog over 245 extra raketten beschikt. Die mogen dan weliswaar volgens de letter van het verdrag niet operationeel zijn, het merendeel ervan is wel inzetbaar. Het geringe

aantal operationele SS-4-raketten is volgens de Amerikanen het gevolg van het feit dat de Sovjet-Unie in ijtempo een aantal van deze raketten heeft ontmanteld. Dat lijkt niet onlogisch. Het eliminatieproces verloopt in twee fasen en na de eerste fase moet de verhouding tussen de dan resterende SS-4- en SS-20-raketten zijn zoals die op 1 november 1987 was. De versnelde ontmanteling stelt de Sovjet-Unie dan ook in staat tijdens het eliminatieproces naar verhouding meer moderne SS-20-raketten in dienst te houden.

Bij de Amerikaanse INF-wapens is de situatie omgekeerd, daar blijken meer wapens aanwezig dan aanvankelijk werd opgegeven (zie tabel 2). In totaal blijken er namelijk 247 Pershing II-raketten

Tabel 3 Door de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie te elimineren INF-wapens

WAPENSYSTEEM	WAPENS		LANCEEERINSTALLATIES	
	Operationeel	Niet operationeel	Operationeel	Niet operationeel
PERSHING IA (VS)	-	170	-	1
PERSHING IB (VS)	-	-	-	-
SS - 12 (USSR)				
DDR	54	-	34	-
Tsjechoslowakije	39	-	24	-
Westelijke USSR	9	368	5	20
Oostelijke USSR	118	138	52	-
Totaal	220 (726)	506	115 (135)	20
SS - 23 (USSR)				
DDR	53	-	16	-
Westelijke USSR	92	33	42	20
Oostelijke USSR	22	-	24	-
Totaal	167 (200)	33	82 (102)	20

TE ELIMINEREN WAPENS	VERENIGDE STATEN	SOVJET-UNIE
INF		
Wapens	689	826
Lanceerinstallaties	293	608
Koppen	689	2126
SNF		
Wapens	170	926
Lanceerinstallaties	1	237
Koppen	170	926
TOTAAL		
Wapens	859	1752
Lanceerinstallaties	294	843
Koppen	859	3052

Tabel 4 Vergelijking van de door de VS en de SU te elimineren wapensystemen (SSC-X-4 buiten beschouwing gelaten)

aanwezig te zijn. Hiervan zijn er 120 operationeel, terwijl eerder werd opgegeven dat het er 108 zouden zijn. Ook het aantal van 127 niet-operationele raketten is aan de hoge kant. Natuurlijk zijn er reserveraketten nodig om bij onderhoud het bestand aan operationele wapens op peil te houden en ook dient men over raketten te beschikken voor beproeving en opleiding, maar dat het er meer zijn dan het aantal operationele wapens, wekt toch verbazing. Ook bleken er meer kruisvluchtwapens aanwezig te zijn dan eerder was opgegeven, namelijk 309 in plaats van 240. Doordat de opgave echter niet van recente datum is en het wapen tot voor kort nog bij de eenheden instroomde, is dit hogere

aantal toch eerder verklaarbaar dan het grote aantal Pershing II-raketten.

Bij de wapens voor de korte afstand zorgde de Sovjet-Unie daarentegen voor verrassingen (zie tabel 3). Volgens schattingen van de Amerikaanse inlichtingendienst zou de Sovjet-Unie ongeveer 120 lanceerinstallaties beschikken voor de SS-12 en ongeveer 30 voor de SS-23. Vooral bij de SS-23 lag dat aantal fors hoger, namelijk op 237 stuks. Ook viel het totale aantal beschikbare wapensystemen veel hoger uit. Er bleken in totaal 726 SS-12-raketten te zijn en 200 SS-23-raketten. Er moet dan ook heel wat worden geëlimineerd (zie tabel 4). Voor de Verenigde Staten gaat het

om in totaal 859 wapens met evenzovele koppen en voor de Sovjet-Unie om 1752 wapens met 3052 koppen.

Men spreekt in het verdrag over elimineren. Dat komt omdat de wapens niet alleen worden vernietigd, maar ook op andere wijzen onklaar mogen worden gemaakt. Vernietiging van de raketten door explosie, of door het ontsteken van de rakettrappen, is overigens wel de meest toegepaste methode. De restanten moeten dan ook nog worden samengeperst of geplet. Kruisvluchtwapens worden in de lengterichting doorgesneden. Bovendien wordt het wapen verder vleugellam gemaakt door de vleugels doormidden te knippen. Bij de lanceerinstallaties is voor elk type aangegeven hoe het moet worden behandeld. Daaraan komt veel ingewikkeld snijwerk te pas.

Zoals gezegd bestaan er ook nog alternatieve eliminatiemethoden. Zo mogen 100 INF-raketten worden gelanceerd. Dat moet binnen zes maanden na ratificatie zijn voltooid. Ook is het toegestaan in totaal 15 wapens ten toon te stellen. Die moeten dan uiteraard wel eerst onklaar zijn gemaakt. Voorts wordt er rekening mee gehouden dat wapens bij een ongeval *total loss* kunnen raken. Die niet voorziene methode van eliminatie moet echter wel terstond worden gemeld. Niet geëlimineerd worden de kernladingen (*nuclear devices*) en de geleidingssystemen. Die worden uit de neuskegels of *reentry vehicles* gehaald voordat die worden vernietigd. Over de kernladingen van de Westduitse Pershing IA-raketten is bepaald dat die 15 dagen voor het verstrijken van de elimineringstermijn van 18 maanden naar de Verenigde Staten zullen worden teruggetrokken, waarna de neuskegel door samenpersing of pletting wordt vernietigd.

De termijn waarbinnen de wapensystemen moeten zijn geëlimineerd bedraagt 18 maanden voor de SNF-wapens en 3 jaar voor de INF-wapens. Voorts is voor de operationele SNF-wapens voorzien dat ze binnen 90 dagen naar de eliminatiecentra moeten zijn gebracht. Voor de niet-operationele wapensystemen moet dat binnen 12 maanden gebeuren. Hierbij worden afzonderlijke centra

voor de eliminatie van wapens en lanceerinstallaties ingericht. Die moeten tenminste 1000 km uit elkaar liggen. Voor de INF-wapens gaat de eliminatie in twee fasen. In de eerste fase wordt het aantal operationele lanceerinstallaties zodanig verminderd dat nog 171 kernladingen kunnen worden overgebracht. Het aantal operationele wapens dat overblijft mag wat groter zijn, namelijk geschikt om 180 kernladingen over te brengen. In totaal mag aan operationele en niet-operationele wapens en lanceerinstallaties een capaciteit voor de overbrenging van 200 kernladingen blijven bestaan. Die situatie moet 29 maanden na ratificatie zijn bereikt, waarbij de verhouding tussen de verschillende typen raketten dezelfde moet zijn als op 1 november 1987.

De verificatie, de controle op de naleving van het verdrag, heeft zoals bekend veel hoofdbrekens gekost. De basis voor die verificatie vormt het gegevensbestand in het *memorandum of understanding*. Dat geeft de stand van zaken op 1 november 1987 weer. Een bijgewerkt bestand moet uiterlijk 30 dagen na ratificatie worden verstrekt, en vervolgens moet dan iedere zes maanden een overzicht worden gegeven van de stand van zaken van dat moment. Ook is een groot aantal tussentijdse meldingen voorzien. Zo moet 30 dagen tevoren melding worden gemaakt van:

- de eliminatie van opstellingsgebieden, operationele bases en *missile support facilities*;
- verandering van de lokatie van eliminatiecentra;
- eliminatie van wapens, lanceerinstallaties en ondersteunende constructies, doch niet van eliminatie door middel van lancering;
- voorgenomen verplaatsingen.

Lanceringen moeten tien dagen tevoren worden aangemeld, en berichten over eliminaties die hebben plaatsgevonden of verplaatsingen die zijn voltooid, moeten binnen 48 uur zijn ingediend. Voor elk van de berichten is aangegeven welke gegevens ze dienen te bevatten. De uitwisseling van de gegevens gaat via de *Nuclear Risk Reduction Centers* en vormt mede een grondslag voor de verifica-

tie. Deze geschiedt met de zogenaamde nationale middelen voor verificatie: satellieten, radarposten en statische en mobiele af luisterstations en door middel van inspecties ter plaatse. Voorts is bepaald dat de waarneming met de nationale middelen voor verificatie niet onnodig mag worden belemmerd. Wel mag bij oefeningen camouflage worden toegepast en bij onderhoud in de openlucht mag onder een afdekking worden gewerkt.

Aan de operationele bases voor wapens die worden geëlimineerd kan een andere bestemming worden gegeven. Dat moet worden opgegeven en mag door middel van steekproefinspecties worden gecontroleerd. Er zijn echter ook operationele bases, zoals voor de SS-25, een raket met een intercontinentaal bereik, die niet mogen worden geïnspecteerd. Om verwarring te voorkomen, moet deze soort raketten, voor zover ze over de weg verplaatsbaar zijn, op verzoek binnen zes uur naar buiten worden gereden en daar gedurende zes uur blijven staan. De daken van de betonnen bunkers of garages moeten gedurende die periode geopend blijven. Ze zijn daartoe van schuifdaken voorzien. Deze maatregel blijft gedurende een periode van drie jaar van kracht, waarbij per jaar maximaal zes verzoeken mogen worden ingediend. Ieder verzoek mag slechts gaan over één operationele basis.

De controle met de nationale middelen voor de verificatie wordt aangevuld door inspecties ter plaatse. Zonder beperkingen mogen worden geïnspecteerd:

— alle eliminatiehandelingen op eliminatiecentra en lanceerbases, inbegrepen die van verongelukte wapens of wapensystemen die zullen worden tentoongesteld; deze inspectie geschiedt met teams van maximaal 20 man;

— beginnende 30 dagen na ratificatie, de in het bijgestelde *memorandum of understanding* opgenomen operationele bases en *missile support facilities* (met uitzondering van fabrieken); de inspectie geschiedt met ploegen van maximaal tien man en moet binnen 60 dagen zijn voltooid;

— alle operationele bases en *missile support facilities* (met uitzondering van fabrieken) na melding

dat ze zijn geëlimineerd; ook hier geldt dat de inspectie moet worden uitgevoerd binnen een periode van 60 dagen door een inspectieploeg van maximaal 10 man.

Tot 13 jaar na ratificatie kunnen nog steekproefinspecties worden gehouden door teams van ten hoogste 10 man. Het gaat hier om de inspectie van:

— operationele bases en *missile support facilities* (met uitzondering van fabrieken en eliminatiecentra) beginnende 90 dagen na ratificatie;

— eerder geëlimineerde operationele bases en *missile support facilities* (met uitzondering van fabrieken).

Deze steekproefinspecties zijn aan limieten gebonden. De eerste drie jaar na ratificatie mogen 20 inspecties per jaar worden gehouden, de daaropvolgende vijf jaar 15 en de resterende vijf jaar 10 per jaar. Ten slotte mag door iedere partij nog gedurende ten hoogste 13 jaar een fabriek worden gecontroleerd met een team van maximaal 30 man. Het gaat hier om de Votkinsk-fabriek voor machinebouw in Oedmoert in de Sovjet-Unie. In de fabriek werden SS-20-, SS-12- en SS-23-raketten gefabriceerd. De fabriek is ook belast met de assemblage van een raket die een trap heeft die gelijkvormig, maar niet gelijk, is aan een trap van één van de te elimineren raketten. Het is niet duidelijk om welk type raket het hier gaat. Het zou de SS-25 kunnen zijn, maar ook een nieuw type met een dracht van minder dan 500 km. In de Verenigde Staten mag de Sovjet-Unie de Hercules Plant no. 1 in Utah controleren. Daar werden de Pershing II-raketten geassembleerd. De controle van beide fabrieken geschiedt op een permanente basis. Eromheen wordt een dubbel hek geplaatst, waartussen met voertuigen kan worden gepatrouilleerd. Bij de hoofdtoegangspoort mogen posten worden neergezet die het recht hebben voertuigen en spoorwagens te controleren. Eventuele andere, niet voor vrachtverkeer opgestelde, in- en uitgangen mogen op afstand met sensors worden bewaakt. De inspectie mag 30 dagen na ratificatie beginnen. Binnen zes maanden na ratificatie moet de ploeg van permanente onder-

komens zijn voorzien. Als na drie jaar zou zijn vastgesteld dat gedurende twaalf achtereenvolgende maanden geen raketten zijn geassembleerd, wordt de controle opgeheven. Bij hervatting van het werk mag echter ook de controle weer worden ingevoerd.

De verschillende inspectie maatregelen zijn zeer gedetailleerd omschreven. Ook is een groot aantal meldingen voorzien over aankomst en vertrek van de inspecteurs, hun vluchtplan, de door hen te bezoeken objecten en het punt waar ze het land binnenkomen. Voorts is minutieus vastgelegd welke procedures mogen worden toegepast en welke instrumenten daarbij mogen worden gebruikt. Ook is omschreven welke rapporten moeten worden opgemaakt. Zelfs is gedacht aan de grootte van de vliegtuigbemanningen. Dat mogen er niet meer dan tien zijn die, net als de inspecteurs, diplomatieke onschendbaarheid bezitten. Er wordt, kortom, weinig aan het toeval overgelaten en voor de officieren van de *Nuclear Risk Reduction Centers*, die dit alles moeten regelen, is er dan ook genoeg werk aan de winkel.

Die *Nuclear Risk Reduction Centers* zijn overigens niet belast met de behandeling van geschillen over de interpretatie of uitvoering van de bepalingen van het verdrag. Indien zich zulke geschillen voordoen, wordt een *Special Verification Commission* bijeen geroepen. Wat er moet gebeuren als die er niet uit komt, vermeldt het verdrag niet. Alles overziende, kan echter wel worden gezegd dat de controle op de naleving van het verdrag beter is geregeld dan bijvoorbeeld bij de voorgaande SALT-overeenkomsten. De controle is echter niet waterdicht. Gecontroleerd wordt namelijk alleen wat in het *memorandum of understanding* is opgegeven. In theorie kunnen beide partijen de hand lichten met de bepalingen. De Verenigde Staten zouden bijvoorbeeld de motoren die aanvankelijk waren bestemd voor de land-mobiele versie van de kruisvluchtwapens kunnen gaan inbouwen in de op schepen te plaatsen variant, juist ook omdat de fabrieken voor kruisvluchtwapens niet worden gecontroleerd. De motoren zijn namelijk dezelfde. De vraag is echter of de Amerikanen dat risico

zouden willen lopen. De budgetposten zijn namelijk verschillend, waardoor het gevaar dat zo'n manipulatie uitlekt niet denkbeeldig is. De Sovjet-russische defensieproductie is, ondanks *glasnost*, duidelijk minder transparant. Bovendien heeft de SU opgegeven dat zij een raket produceert met een trap die gelijkvormig is, maar niet gelijk (*outwardly similar but not the same*), aan een trap van één der te elimineren raketten. De Votkinsk-fabriek voor machinebouw, waar deze raket wordt geassembleerd, valt echter onder de controlebepalingen. Weliswaar mogen raketonderdelen daar alleen aan de buitenkant worden gecontroleerd, maar het zou bij inspecties elders toch opvallen als trappen van te elimineren raketten ontbraken. Natuurlijk is niet uit te sluiten dat de Sovjet-Unie bijvoorbeeld een loods met raketten niet heeft opgegeven. Die wordt dan ook niet gecontroleerd. Toch lijkt het operationele nut van zoiets gering.

Er wordt in het verdrag vrij veel aandacht besteed aan de eliminatie van opleidingscentra. Na verloop van tijd zou het opleidingsniveau dan ook teruglopen. Bovendien kunnen geen proef- of opleidingslanceringen worden gehouden. Dat zou namelijk vrijwel zeker opvallen. Al met al moet dan ook worden geconcludeerd dat, ondanks het feit dat beide partijen de hand kunnen lichten met de bepalingen van het verdrag, de kans dat dit ook werkelijk gebeurt niet zo groot lijkt. Toch is het jammer dat geen sancties staan op een eventuele ontduiking van de bepalingen, bijvoorbeeld door een bepaling op te nemen die beide partijen het recht geeft bij een onoplosbaar gebleken geschil passende tegenmaatregelen te nemen. Zo'n stap is, vooral voor de Verenigde Staten, vaak gemakkelijker te nemen dan bijvoorbeeld de opzegging van het verdrag, zeker als de Sovjet-Unie, zoals in het geval van de radar bij Krasnojarsk, openlijk te werk gaat. Jammer is overigens ook dat de Verenigde Staten geen groter aantal steekproefinspecties hebben bedongen. Die zijn nu voor beide landen gelijk. Dat lijkt redelijk, maar is het in feite niet. De Amerikanen moeten die inspecties namelijk verdelen over 127 operationele bases en *missile support facilities*, terwijl de Sovjet-russische

inspecteurs hun aandacht kunnen concentreren op 34 Amerikaanse installaties.

Er wordt wel gezegd dat het verdrag over de eliminatie van de INF- en SNF-wapens een goed verdrag is omdat de verificatieprocedures zo goed zijn uitgewerkt. Dat is natuurlijk nonsens. Een goede controle op de naleving van een verdrag is van belang omdat anders misverstanden en achterdocht kunnen ontstaan die men met de sluiting ervan juist probeerde te verminderen. Dat is belangrijk, maar heeft met de inhoud van het verdrag niets te maken. Een slecht verdrag bijvoorbeeld, wordt er door goede verificatieprocedures niet beter op. Het blijft wat het is: een slecht verdrag!

Ook wordt wel gezegd dat het een goed verdrag is omdat de Sovjet-Unie meer wapensystemen moet inleveren dan de Verenigde Staten. Dat is natuurlijk juist, maar het resultaat ervan staat niet automatisch gelijk met een goed verdrag dat beide partijen (en hun bondgenoten) een gelijke mate van veiligheid verschaft. Allereerst zijn de Amerikaanse wapens moderner en ook effectiever omdat tegen de combinatie van raketten en kruisvluchtwapens alleen met een zeer grote inspanning een verdediging is op te bouwen. Ten tweede gaat het niet zozeer om de wapens die verdwijnen, maar veeleer om de wapens die overblijven. In de categorieën waarom het hier gaat, zijn dat vliegtuigen en door vliegtuigen te vervoeren kruisvluchtwapens voor zover die niet onder het START-proces vallen. Een globale telling aan de hand van *The Military Balance 1987-1988* van het Londense „Institute for Strategic Studies” toont aan dat bij de wapens met een dracht van 1000 tot 5500 km de Sovjet-Unie een overwicht houdt van 4,5 op 1. Dat houdt in dat de Sovjet-Unie meer doelen in het gehele Westeuropese NAVO-gebied kan bestrijken dan de NAVO doelen in de Sovjet-Unie en dat zowel met nucleaire als niet-nucleaire ladingen. Hier wreekt zich met name de definitie van de wapensystemen als wapendragers of *weapon-delivery vehicles*. Door de toenemende trefzekerheid van vooral de kruisvluchtwapens zijn deze in de toekomst in staat strategische doelen aan te vallen

met conventionele ladingen. Deze optie, die door maarschalk Ogarkov al in 1984 was voorzien, is nu afgesneden.

Anders gezegd: met dit verdrag heeft de Sovjet-Unie niet alleen de nucleaire dreiging tegen haar grondgebied weten te verminderen, maar ook kans gezien een potentiële conventionele dreiging daartegen een halt toe te roepen. Daarbij komt dat het voor de NAVO, ondanks het feit dat de Sovjet-Unie meer wapensystemen zal elimineren, niet tot betere militaire verhoudingen voert. Integendeel. Zijn die nu circa 2,5 op 1, na eliminatie van de INF-wapens zullen ze, zoals gezegd, 4,5 op 1 gaan bedragen. Dat komt omdat de Sovjet-Unie naar verhouding meer lange-afstandsvliegtuigen heeft dan de NAVO (502 Tu-16 Badger, 165 Tu-22 Blinder, 290 Tu-26M Backfire en 795 Su-24 Fencer, tegenover 56 FB-111, 160 F-111 en 220 A-6E). In dit opzicht biedt het weinig soelaas dat op het gebied van de SNF-wapens het resultaat wat gunstiger zal uitpakken. In deze categorie zullen de verhoudingen stabiel worden, daar na eliminatie aan beide zijden ongeveer hetzelfde aantal (rond de 2300) *dual capable*-wapens resteert.

Van belang zijn natuurlijk ook de intercontinentale wapens waarover in START wordt onderhandeld. Hier streeft men naar een reductie van 50% van de kernladingen op raketten. Voor West-Europa is het niet onbelangrijk te weten welke soorten wapens aan de kant van de Sovjet-Unie zullen overblijven. Zouden dit naar verhouding veel raketten zijn met een variabele dracht, zoals de SS-19, de SS-25 en mogelijk ook de SS-24, dan wordt de nucleaire dreiging tegen het Westeuropese NAVO-gebied er niet veel kleiner op.

De vraag is ook wat er met de vanaf schepen te lanceren kruisvluchtwapens gaat gebeuren. De Amerikanen wilden die buiten het START-proces houden omdat naar hun mening verificatie onmogelijk is. Volgens *Aviation Week & Space Technology* van 14 december 1987 heeft de Sovjet-Unie te kennen gegeven dat zij in staat is met satellieten kruisvluchtwapens met kernladingen op te sporen, ook onder water. Zou dat bericht juist zijn, dan heeft het verstrekkende gevolgen. Het zou name-

Mijk inhouden dat ook raketdragende onderzeeboten kunnen worden opgespoord, tot nu toe het minst kwetsbare deel van de triade aan intercontinentale inzetmiddelen. De gevolgen daarvan zijn zonder kennis van de technische details moeilijk te overzien, maar het zal zeker invloed hebben op de stabiliteit van de nucleaire verhoudingen. Het opnemen van op schepen te plaatsen kruisvluchtwapens in een eventueel START-verdrag zou ook inhouden dat de optie van toewijzing van een aantal van deze wapens aan Saceur, waarover wel werd gesproken, niet haalbaar zal zijn. Nogmaals, of het bericht juist is of niet, kan in dit stadium niet worden bepaald. Aan de hand van de voortgang van de onderhandelingen zal het weldra duidelijk worden.

Andere wapens waarover nu nog niet wordt onderhandeld, zijn de wapens met een dracht van minder dan 500 km. Indien wij ons tot raketten en kruisvluchtwapens beperken, dan heeft de Sovjet-Unie op dit gebied een tienvoudig overwicht. Toch lijkt er van haar kant bereidheid tot onderhandelen te bestaan. Dat plaatst de NAVO voor een dilemma. Het verdrag over de INF/SNF-wapens verdeelt het bondgenootschap, zeker in psychologisch opzicht, in zones van ongelijke onveiligheid. De uitspraak: „hoe korter de dracht van de wapens, hoe doder de Duitsers”, moge dan in militair opzicht niet opgaan, voor de burgerbevolking zit er toch een grond van waarheid in. Dit gegeven, nog eens subtiel onderstreept door Staatsraadvoorzitter Honecker, kan binnen het bondgenootschap verdeeldheid veroorzaken en wel over de volgorde van eventuele vervolgonderhandelingen. Moet eerst worden onderhandeld over een vermindering van de conventionele wapens, zoals de meeste bondgenoten voor ogen staat, of moeten eerst de kernwapens met een korte dracht ter tafel komen, zoals de meeste politici in de Bondsrepubliek willen? Dat verschil van inzicht zal ook de in oktober 1983 in Montebello afgesproken modernisering van de wapens voor de korte afstand bemoeilijken. Moskou zal zeker niet schromen die verdeeldheid uit te buiten door met aanlokkelijke voorstellen te komen. Niet uit te sluiten is dat de

moderniseringsplannen in de ijskast worden gezet, hetgeen in feite erop zou neerkomen dat de Sovjet-Unie zich een *droit de regard* heeft weten te verwerven ten aanzien van de bewapening van het bondgenootschap.

De problemen waarmee de NAVO nu wordt geconfronteerd, zijn overigens voor een deel te wijten aan de wankele uitgangspunten die aan het NAVO-dubbelbesluit ten grondslag lagen. Door in 1979, bij de bereidheid te onderhandelen, een koppeling aan te brengen tussen de nog te plaatsen middellange-afstandswapens en de SS-20-raketten, werd het uitgangspunt dat wapenbeheersing en strategie onverbrekkelijk met elkaar zijn verbonden, geweld aangedaan. Zeker, de SS-20-raket vormde een bedreiging voor de veiligheid van West-Europa, maar de plaatsing van die driekoppige raket was slechts één factor in een complex geheel van problemen waarvoor de NAVO zich zag gesteld. Van belang waren namelijk ook:

- de toegenomen kwetsbaarheid van de Amerikaanse ICBM's (met name doordat het in SALT niet was gelukt het aantal veelkoppige zware ICBM's te verminderen) waardoor vraagtekens konden worden gezet bij de afschrikking op afstand van die wapens;
- het feit dat het al evenmin was gelukt de Backfire-bommenwerper onder de SALT-plafonds te brengen (toen 85, nu 290);
- het accentueren van de geografische verschillen tussen beide bondgenootschappen door in SALT kruisvluchtwapens met een bereik van minder dan 600 km buiten het akkoord te houden;
- de invoering van de Su-24 Fencer jachtbommenwerper (toen 230, nu 795);
- de toegenomen effectiviteit van de luchtverdediging van de Warschau-Pactlanden.

Daarbij komt dat de motoren van de Pershing IA-raketten mankementen begonnen te vertonen. Het wapen raakte daardoor technisch verouderd en zou op termijn moeten worden vervangen. Ontwikkeld was de Pershing II, een raket die van dezelfde lanceermiddelen en infrastructuur gebruik kon maken, maar een dracht had van 1800

km in plaats van 800 km. Het probleem was dat alle Pershing IA-bases in de Bondsrepubliek waren gelegen, en de regering van Bondskanselier Schmidt, die in de affaire rond het neutronenwapen aan populariteit had ingeboet, wenste zich in politiek opzicht niet verder te exponeren. Alhoewel Schmidt modernisering noodzakelijk achtte, was hij van mening dat ook andere bondgenoten aan het project moesten deelnemen en wel door plaatsing van kruisvluchtwapens.

Het plaatsingsbesluit was dan ook slechts ten dele „een antwoord” op de SS-20. Het aanbod te onderhandelen over de middellange-afstandwapens en de SS-20 was dan ook niet zozeer gebaseerd op een gedegen strategische analyse, maar veeleer ingegeven om de plaatsing voor de bevolking aanvaardbaar te maken. Ook werd vermoedelijk gedacht dat het Kremlin het aanbod niet, of slechts ten dele, zou aannemen. Onder Brezjnev was dat inderdaad het geval, waarschijnlijk omdat hij de hoop koesterde dat de plaatsing onder druk van de publieke opinie niet zou doorgaan.

Naar de motieven van Gorbatsjov kunnen wij, zoals gezegd, slechts gissen. Dat deze op economische gronden zouden zijn gebaseerd, is weliswaar niet uit te sluiten, maar toch niet zo waarschijnlijk. De directe besparingen zijn niet zo groot en kunnen pas op termijn worden gerealiseerd. Aangezien altruïsme al evenmin voor de hand ligt, moet ook voor Gorbatsjov het saldo van het INF-verdrag in politiek en militair opzicht positief zijn. Zeker is wel dat het resultaat beter past in de militaire strategie van het Warschau-Pact dan in die van de NAVO. Voor het Warschau-Pact staat voorop in een conflict een beslissing te bereiken voordat de NAVO kernwapens inzet. Dat kan worden bereikt door de Amerikaanse kernmacht kwetsbaarder te maken, door kernwapens zoveel mogelijk „weg te onderhandelen”, of door een combinatie daarvan. Het INF-verdrag past in die opzet. In dat opzicht wordt de NAVO-strategie, waarin eerste inzet van kernwapens nadrukkelijk wordt opgehouden, er niet geloofwaardiger op. In feite is de NAVO op het gebied van de INF-wa-

pens weer „terug bij af”, zij het dat het treffen van tegenmaatregelen nu per verdrag is geblokkeerd.

Kon, als gevolg van het dubbelbesluit, niet meer op het INF-voorstel worden teruggekomen zonder elk spoor van politieke geloofwaardigheid te verliezen, op het gebied van de SNF-wapens was de situatie natuurlijk anders. Hier lag geen aanbod van de NAVO ter tafel en werden de Amerikaanse onderhandelaars kennelijk door hun Sovjetrussische tegenspelers verrast. Ook was het overleg hierover binnen het bondgenootschap vermoedelijk marginaal, getuige ook het geharrewar over de Westduitse Pershing IA-raketten. Wat Gorbatsjov heeft bewogen het voorstel te doen, is ook hier nog niet erg duidelijk. De SS-12- en SS-23-raketten kunnen, in tegenstelling tot de SS-20, behalve nucleaire ook chemische en conventionele ladingen overbrengen. Ze speelden dan ook een rol in het conventionele strategisch/operationele luchtoffensief: opeenvolgende aanvallen van Spetsnaz-sabotageteams, conventionele raketten en kruisvluchtwapens en vliegtuigen. De raketcomponent vervalt nu, zodat de taak ervan door andere wapensystemen zal moeten worden overgenomen. Dat kunnen door vliegtuigen te lanceren kruisvluchtwapens zijn, bijvoorbeeld varianten die niet onder de START-plafonds vallen. Aan de keerzijde van de medaille staat dat de vervanging van de Westduitse Pershing IA-raketten wordt voorkomen. Dergelijke wapens worden door Sovjetrussische planners gevaarlijk gevonden. Ze kunnen weliswaar de Sovjet-Unie niet bereiken, maar aangenomen wordt dat de Bondsrepubliek grote druk op de Verenigde Staten zal uitoefenen deze wapens in te zetten indien de conventionele verdediging het dreigt te begeven. Dat gevaar is nu geweken. Ook is het SNF-verdrag een goede springplank voor verdere pogingen de kernbewapening in West-Europa terug te dringen. Dat zulks tevens als splijtzwam kan werken, zal Gorbatsjov evenmin zijn ontgaan.

Al met al betekent het INF/SNF-verdrag voor de NAVO geen stap vooruit. Het leidt niet tot stabielere militaire verhoudingen en scheidt meer pro-

blemen dan het oplost. Het maakt de NAVO-strategie minder geloofwaardig en verhindert het treffen van effectieve tegenmaatregelen. Dat de verificatie goed is geregeld, biedt daarbij weinig soelaas. Ook het feit dat de Sovjet-Unie meer wapens

moet ontmantelen, doet dat niet. Het is, net als bij het schaakspel, te beschouwen als een pionoffer dat uiteindelijk tot een betere positie voert. De vreugde over zo'n winst is dan ook meestal van korte duur!

Soldaat Overzee

Een late herinnering aan de tropenjaren in het Indië van 1945-1950 en op Nieuw-Guinea is het 20 cm hoge, gegoten-polyesterbeeldje van de „Soldaat Overzee”, een ontwerp van de Roermondse kunstenaar Dick van Wijk en vervaardigd in het atelier Martinique in Venlo.

Honderden van deze beeldjes pronken inmiddels in woningen in alle windstreken van het land. Van een reünie van oud-Indiëgangers in november vorig jaar in Nieuwstadt hebben meer dan honderd Limburgers ook die herinnering mee naar huis genomen.

Met de aanschaf van een beeldje ad f 25 per stuk draagt u meteen ook

bij aan de verwezenlijking van het herdenkingsmonument in Roermond. Een monument dat een waardige blijvende herdenking zal zijn van alle landgenoten die bij het vervullen van hun plicht in de voormalige Nederlandse koloniën met hun leven betaalden.

Bestellingen te richten aan: Secretariaat Werkgroep Nederlands monument slachtoffers v.m. Nederlands Oost-Indië, Mauritslaan 1, 6074 AS Melick, met bijsluiting van f 25 of een bank/Eurocheque voor dat bedrag. (Vanzelfsprekend kunt u ook meer exemplaren bestellen, met evenredige betaling.) Na ontvangst van uw bestelling wordt het/de bestelde beeldje(s) u binnen enkele dagen toegezonden.

M
iC

Maritieme aspecten van de Golfoorlog

A. H. Lind

kapitein ter zee b.d.; NIIB „Clingendael”

Het conflict tussen Iran en Irak is 22 september 1987 zijn achtste jaar ingegaan en de vooruitzichten voor een oplossing van het conflict zijn nog steeds somber.

Op land bestaat een soort frontoorlog die veel gelijkenis toont met perioden uit de Eerste Wereldoorlog, met zijn loopgravenoorlog en kleine gebiedsveroveringen ten koste van veel mensenlevens, het gebruik van chemische wapens en uitgebreide artillerieduels.

In de lucht worden nauwelijks luchtgevechten geleverd maar worden wel wederzijdse bombardementen uitgevoerd op economische doelen en steden, waarbij zowel vliegtuigen als raketten worden gebruikt. Irak heeft daarbij momenteel, naar het lijkt, qua vliegtuiggebruik het overwicht.

Op zee vonden tussen de oorlogvoerenden enkele beperkte zeegevechten plaats. Iran beschikt over een relatief kleine officiële marine, bestaande uit zes modernere kleine fregatten, patrouilleboten van de La Combattante-klasse, hovercrafts en een relatief groot aantal kleine snelle kustpatrouilleboten. Iran beschikt daarbij over een zeer lange kustlijn langs de Golf en heeft derhalve vrije toe-

gang tot het zeegebied daarvan. Irak daarentegen beschikt slechts over een kustlijn van circa 10 mijl in het uiterste noorden van de Golf. Een kustlijn die loopt langs het schiereiland Faw dat nu juist tijdens de laatste landoffensieven in 1987 grotendeels door Iran is bezet. De vrije vaart naar de Golf door de Iraakse marine wordt daarmee zodanig bedreigd dat Irak de inmiddels bestelde Italiaanse fregatten van de Lupo-klasse in Italië laat liggen tot betere tijden en zich bepaalt tot activiteiten met patrouillevaartuigen die, om de Golf te bereiken, hun weg door Koeweitse wateren kiezen. Iets wat al meermalen tot protesten van Iraanse zijde bij de Koeweitse autoriteiten heeft geleid. Zeegevechten tussen beide landen hebben nauwelijks plaatsgevonden. Wel werd aan het begin van het conflict in 1980 een scheepsbombardement op de Iraakse olie-installaties op het schiereiland Faw uitgevoerd en vond een marinetreffen plaats waarvan de resultaten nimmer openbaar zijn gemaakt. Iets wat onlangs nog eens schijnt te zijn voorgekomen maar waarvan de berichtgeving zo summier is dat geen analyses kunnen worden gemaakt over de resultaten ervan. De wederzijdse verliezen zijn dan ook moeilijk te schatten, hetgeen ook blijkt uit de opgaven van gerenommeerde naslagwerken zoals *The Military Balance* en *Jane's Fighting Ships*, die hierover nauwelijks betrouwbare mededelingen kunnen doen. Men kan in feite nauwelijks spreken over een oorlog tussen de maritieme strijdkrachten van beide landen.

Iets anders is dat beide landen hun oorlogsuitgaven slechts kunnen bekostigen uit de revenuen van hun olie-export en zich daarom beijveren elkaar op dit gebied het leven zuur te maken. Van het begin af hebben dan ook aanvallen plaatsgevonden

De heer Lind is geboren in 1929 te Semarang. Na hbs-B en KIM, Hogere krijgskundige vorming, incl. Leergang buitenlandse betrekkingen. Als marineofficier specialisatie onderzeebootbestrijding. Vervolgens docent Marinestafschool, stafofficier defensiestaf belast met nucleaire en strategische zaken, en ten slotte Assistant Chief of Staff van CinC Channel Area. Na flo benoemd tot stafdocent belast met maritieme zaken bij het Defensie Studiecentrum en vervolgens adjunct-directeur Algemene Zaken bij het NIIB „Clingendael”, welke functie per 1 april 1987 op eigen verzoek werd gewijzigd in adviseur van de directie.

Tab. 1 Iraakse/Iraanse aanvallen op de scheepvaart

Jaar	Aantal	Slachtoffers
1980-1983	28	
1984	50	
1985	45	
1986	107	52
1987	178	107
1988 (jan)	21	15
Totaal	429	174

op oliewingebieden en olielaadstations. De laatste schakel in deze keten, het transport van de ruwe olie, werd in het begin slechts met mate aangevalen. De term „tankeroorlog” werd dan ook pas ingevoerd toen de aanvallen op de tankers in 1984 snel in aantal toenamen (zie tabel 1). Iran, dat van deze aanvallen het meeste te lijden had, dreigde meermalen de Perzische Golf te sluiten als Irak niet met die aanvallen ophield. Een dreigement dat overigens waarschijnlijk als een boemerang zou werken omdat Iran meer van olietransport ter zee afhankelijk is dan Irak, dat het grootste deel van zijn olie via pijpleidingen op land kan transporteren. Een poging tot sluiten van de Golf is in feite ook niet ondernomen. De in 1980 afgekondigde Carterdoctrine zal daarbij een zeer grote rol hebben gespeeld. Die doctrine behelst de verklaring dat de onbelemmerde vrije doorvaart van de Perzische Golf van vitaal belang voor het Westen en dus ook de Verenigde Staten wordt beschouwd, met de daaraan gekoppelde waarschuwing dat de VS bereid zijn de vrije doorvaart, eventueel met behulp van militaire middelen, te garanderen. Ook de versterking van de Amerikaanse, Britse en Franse marinestrijdkrachten in en om de Golf in het begin van de jaren '80 moet voor Iran een teken aan de wand zijn geweest.

In 1984 begon echter de opkomst van de Revolutionaire Garde of *Pasdaran* een grote rol te spelen. Deze Garde, die oorspronkelijk uit fanatieke min of meer ongeregelde vrijwilligers bestond, die voornamelijk op land aan het front vchten, breidde haar invloed uit, kreeg een eigen bevelvoering en werd voorzien van een maritieme component die de beschikking kreeg over een groot aantal snelle open motorboten en kleine patrouilleboten die op steeds meer plaatsen in de Perzische Golf

opdoken. De Garde kreeg als basis Bandar Abbas aangewezen en opereert verder vanaf de eilanden langs de kust zoals Aboe Moesa en Farsi van waaruit zij gaandeweg steeds meer operaties uitvoert tegen de koopvaardij, speciaal tankers, die op Koeweit en Saoedi-Arabië varen.

Inmiddels hebben beide landen in 1983 respectievelijk een „warzone” en een „exclusion zone” vastgesteld. Irak initieerde in het noorden een warzone en Iran verklaarde een zone tot circa 30 tot 40 mijl uit de kust tot exclusion zone. Beide landen waarschuwden de internationale scheepvaart zich niet zonder reden in die zones op te houden. Irak verbond daaraan kennelijk de conclusie dat alle scheepvaart in de Iraanse zone een Iraans doel dient en valt schepen daar dan ook aan zonder zich eerst te hebben vergewist welke nationaliteit het doel heeft. Irak zet daartoe meestentijds vliegtuigen in, bewapend met Exocet-raketten, die van grote afstand worden gelanceerd. Daarmee wordt veel schade aangericht zonder dat direct sprake behoeft te zijn van volledige uitschakeling van de doelwitten. Wel vallen er, zoals kan worden verwacht, regelmatig slachtoffers.

Iran op zijn beurt ging in toenemende mate de scheepvaart naar en van Koeweit en de Saoedi-arabische havens hinderen, door de koopvaarders op contrabande te onderzoeken en zo nodig op te brengen, een taak voor de officiële Iraanse marine, en begon voorts aanvallen uit te voeren op de internationale scheepvaart, gebruik makend van de Pasdaran-eenheden. Dat leidde al spoedig tot escalatie. Het opbrengen van een Russische koopvaarder op weg naar Al Ahmeidi (Koeweit), geladen met voor Irak bestemd oorlogsmateriaal leidde in 1986 ertoe dat de Russische presentie in de Golf werd uitgebreid. Iets wat met lede ogen door de Verenigde Staten werd aanschouwd. Koeweit wist van deze Amerikaanse preoccupatie handig gebruik te maken door — nadat Koeweit van de Sovjet-Unie drie tankers met bijbehorende bescherming had kunnen leasen — de VS ertoe te brengen 11 tankers van Koeweitse origine onder Amerikaanse vlag te brengen. Voor Amerika werd daarmee de verplichting geschapen die tankers de nodige bescherming te verlenen bij het be-

varen van de Perzische Golf. De Amerikaanse marine meende aanvankelijk te kunnen volstaan met een versterking van de Middle East Force, gestationeerd te Bahrein, van 6 tot 9 schepen. Toen echter op 18 mei 1987 het USS Stark, een Amerikaans fregat, door een „ongewilde” aanval van een Iraaks vliegtuig door twee Exocet-raketten zwaar werd beschadigd, waarbij 37 doden vielen, en Iran bleek te kunnen beschikken over Zijderups-raketten heeft de US Navy in hoog tempo haar aanwezigheid opgevoerd. Het zenden van een carrier voor het verlenen van luchtbescherming en een slagschip voor eventuele kustbombardementen om de Zijderups-raketopstellingen uit te schakelen vormden de kern ervan. De Amerikaanse presentie breidde zich zodoende uit tot een eskader in de Arabische Zee (waarvan de eerdergenoemde grotere eenheden de kern vormen) dat op zeer korte termijn kan optreden als een eventuele lucht- of raketdreiging dat noodzakelijk maakt, en een eskader opererend in de Perzische Golf dat de 11 omgevlagde Koeweitse tankers en overige onder Amerikaanse vlag varende schepen moet beschermen. De methode van bescherming die de Amerikanen voor de bescherming van hun scheepvaart kozen was die van het konvooieren van hun koopvaarders van en door de Straat van Hormoes tot aan de territoriale wateren van Koeweit. Dit in tegenstelling tot de Britse en Franse methoden die volstaan met het begeleiden van schepen waarbij de Britten zich een grens hebben gesteld op 51° oosterlengte, ten westen waarvan zij niet opereren. De gedragsregels of *Rules of engagement* waaraan de Amerikanen zich hebben te houden, waren en zijn in grote lijnen dat gewapenderhand mag worden opgetreden bij directe aanvallen en het tonen van „hostile intent” van Iraakse of Iraanse strijdkrachten. Dit laatste is een stap verder dan de overige Westerse marines ter plaatse door hun regeringen gerechtigd zijn te doen. Die hebben alle de opdracht een strikte neutraliteit te betrachten en alleen in actie te komen als de onder eigen vlag varende koopvaardij wordt aangevallen. Toen medio 1987 de Iraanse mijnendreiging manifest werd in de internationale wateren van de Perzische Golf door het op een mijn lopen

Tab. 2 Aanwezige strijdkrachten van niet-Golfstaten in de Perzische Golf (PG), de Arabische Zee (AZ) en de Golf van Oman (GvO)

Land	Aantal	Type	Lokatie	Land	Aantal	Type	Lokatie	
VS	1	carrier	AZ	FR	1	carrier	GvO	
	1	slagschip	AZ		2	jagers/fregatten	GvO	
	3	kruisers	AZ		3	hulp-schepen	GvO	
	9	jagers/fregatten	AZ		2	fregatten/korvetten	PG	
	6	hulp-schepen	AZ		3	mijnen-jagers	PG	
	1	H/C carrier	PG		2	support-schepen	PG	
	3	kruisers	PG		2	support-schepen	PG	
	5	jagers/fregatten	PG		13			
	7	mijnen-vegers	PG		1	2	fregatten	PG
	4	patrouilleboten	PG		3	3	mijnen-jagers	PG
	3	sleepboten	PG		2	2	hulp-schepen	PG
	4	hulp-schepen	PG		8			
	47				B/NL	3	mijnen-jagers	PG
VK	3	jagers/fregatten	PG	1	hulp-schip	PG		
	4	mijnen-jagers	PG	4				
	3	hulp-schepen	PG	USSR	3	fregatten/korvetten	PG	
	10			3	mijnen-vegers	PG		
				4	hulp-schepen	GvO		
				10				
				Tot.	92	schepen		

van respectievelijk een omgevlagde Koeweitse tanker, een Russische tanker en een Brits hulpvaartuig, en er bovendien incidenten plaatsvonden waarbij Franse en Italiaanse schepen waren betrokken, werden de Westerse landen gearmeerd. Dat had tot gevolg dat in de zomer en najaar 1987 vele maritieme versterkingen werden uitgezonden. Het Verenigd Koninkrijk zond een speciaal mijnenjacht eskader; Italië deed hetzelfde, aangevuld met enkele fregatten; Frankrijk zond behalve mijnenjagers en fregatten ook nog een vliegkampschip. Ten slotte arriveerde op 4 november ook het Belgisch-Nederlands mijnenbestrijdingseskader in de Golf van Oman. Al met al zijn nu circa 70 grote en 30 kleine schepen van marines van niet-Golfstaten in en nabij de Perzische

Golf aanwezig. Hierin is mede een tiental Russische eenheden begrepen, waaronder enkele mijnenvegers, kleinere fregatten en voorraadschepen (zie tabel 2). Deze armada brengt problemen mee op een aantal gebieden. Zo is de beschikbaarheid van bases gering. De Arabische golfstaten proberen kool en geit te sparen door enerzijds de aanwezigheid van de Westerse marines toe te juichen, doch stellen zich anderszins min of meer neutraal op ten aanzien van het beschikbaar stellen van bases.

De VS hebben op Bahrein van oudsher beperkte basisfaciliteiten en mogen naar het schijnt ook sinds kort onofficieel het eiland Marsirah voor de Omaanse kust als hulpbasis gebruiken. De Engelse marine heeft goede relaties met Oman en de Arabische Emiraten en kan daar havens binnenlopen. De Fransen opereren vanuit Djiboeti en met behulp van voorraadschepen, en de Italianen, Belgen en Nederlanders bespreken steeds separaat havenfaciliteiten in Oman en de Arabische Emiraten, overigens zonder daarbij wezenlijke moeilijkheden te ondervinden. Daarbuiten beschikken zij ook over voorraadschepen. Een merkwaardige omstandigheid in dit opzicht is de houding van Koeweit, waarvoor de VS tenslotte de handen in het vuur steken, maar dat in zijn haven Al Ahmeidi geen Amerikaans vlootbezoek veelt. Het resultaat is dan ook geweest dat een Amerikaanse omgevlagde Koeweitse tanker na een passage in konvooiverband door de Perzische Golf, in deze haven liggend, bij een Iraanse Zijderupsraketaanval is getroffen. Een aanval die de Amerikanen niet over hun kant konden laten gaan, hetgeen resulteerde in een vergeldingsaanval op een Iraans booreiland waarvan het bekend was dat het een rol speelde bij de aanvallen van de Pasdaran-eenheden op de koopvaardij.

De Amerikaanse marine, gefrustreerd door het gebrek aan medewerking en basisfaciliteiten, is zelfs ertoe overgegaan grote drijvende pontons te charteren en die buiten territoriale wateren neer te leggen nabij de internationale vaarroute teneinde een soort noodbasis te creëren vanwaaruit helikopteroperaties kunnen worden uitgevoerd, en die kunnen worden voorzien van luchtverdedi-

gingsmiddelen. Een zeer inventief initiatief maar tekenend voor de onbevredigende situatie ter plekke.

Het luchtbeeld boven de Perzische Golf is voor een buitenstaander niet eenvoudig. Uit Saoedi-Arabië opereren Awacs-verkenningsvliegtuigen, bemand met Saoediarabisch personeel, aangevuld met Amerikaanse adviseurs. Het aantal Awacs-vliegtuigen is met stilzwijgende toestemming van Saoedi-Arabië versterkt. Voorts verstrekken de vliegtuigen van de Amerikaanse carrier luchtsteun voor de konvooien van de Amerikanen. In hoeverre de vliegtuigen van de Franse carrier in de Golf hun presentie tonen is niet bekend doch zij zullen zich bij een eventuele bedreiging van de Franse scheepvaart ongetwijfeld doen gelden. Voorts zijn er natuurlijk vliegoperaties van de oorlogvoerenden en de andere golfstaten, alsmede die van de burgerluchtvaart. Kortom, een situatie die veel coördinatie vereist waarin de Amerikanen de boventoon voeren.

Voor de scheepsbewegingen geldt een dergelijk coördinatieprobleem. In de praktijk wordt dat opgelost door het onderling verstrekken van situatierapporten aan en tussen de eskadercommandanten waarbij bv. tussen de Engelse Armillagroep en het Belgisch-Nederlandse eskader een goede samenwerking bestaat.

De vraag rijst nu: hoe moet het verder? De afgeschreven hoeveelheid tonnage aan schepen ten gevolge van de tankeroorlog benadert de helft van die welke in de Tweede Wereldoorlog tot zinken werd gebracht. Een situatie die niet kan voortduren. De aanvallen op de scheepvaart in de Golf worden steeds intensiever, veroorzaken in toeneemende mate schade en eisen ook steeds meer slachtoffers. Alleen in 1987 werden al 108 opvarenden gedood bij 178 geregistreerde aanvallen op koopvaarders.

De huidige marinepresentie van de niet-Golfstaten is buitensporig kostbaar (een miljoen dollar per dag voor de VS alleen) en is in wezen oneconomisch van opzet. De opdracht de strikte neutraliteit te betrachten beschermt slechts de schepen

van eigen nationaliteit. De overige scheepvaart is min of meer vogelvrij. Het moet voor het daar aanwezige marinepersoneel dan ook uiterst frustrerend zijn niet afdoende te mogen optreden, in het bijzonder tegen de Pasdaran-eenheden. De wens onder een gezamenlijke vlag te opereren, zij het de WEU, de NAVO of de VN, is dan ook al meermalen geuit. Tot nu toe met zeer beperkt resultaat.

Het Belgisch-Nederlandse eskader is min of meer uit het WEU-overleg ontstaan maar is zeker geen WEU-eskader te noemen. Het opereert in politiek opzicht onder binationale leiding. Overigens bestaan er momenteel opnieuw plannen overleg in WEU-verband te voeren. Maar dit zal zich waarschijnlijk meer beperken tot mijnenbestrijdingsoperaties en biedt dan weinig soelaas aan het bovenwaterprobleem.

De NAVO kan zich niet commiteren omdat het operatiegebied buiten het NAVO-gebied valt. Dan blijven nog de VN over, maar ook hier zijn de ontwikkelingen uiterst moeizaam. Zelfs als het politieke besluit zou worden genomen een VN-eskader te formeren dan nog zal de praktische uitvoering veel moeite kosten. Zo zal een duidelijke taakomschrijving moeten aangeven of het zal gaan om een eskader voor een vrede-afdwingende taak (*peace enforcing*) of een vredehandhavende taak (*peacekeeping*). In het eerste geval zal dat onder andere een actief optreden inhouden tegen agressieve handelingen van de oorlogvoerenden jegens de neutrale scheepvaart, dat wil zeggen konvooieren, begeleiden, patrouilleren en het bewaken van de eventuele uitvoering van de VN-resoluties om een staakt-het-vuren af te dwingen. De samenstelling van een dergelijk vlootverband met een luchtsteuncomponent zal dan relatief uitgebreid moeten zijn.

In het geval van *peacekeeping*-operaties zal het eskader eenvoudiger van samenstelling kunnen zijn omdat dan slechts van een controlerende taak sprake hoeft te zijn. In beide gevallen echter zal de samenstelling van het eskader of een duidelijke bijdrage van de VS en de Sovjet-Unie vereisen of juist het vermijden daarvan. Het laatste is echter

niet waarschijnlijk gezien het feit dat beide landen reeds in het gebied zijn vertegenwoordigd. Een Amerikaans bezwaar daarbij is dat dit de Sovjet-Unie een legitieme kans zou bieden in de Golf een vaste plaats in te nemen. Een eis van Iran, min of meer ondersteund door de Sovjet-Unie, dat in geval van een oprichten van een VN-eskader de overige presentie van niet-Golfstaten, inclusief de Amerikaanse marine, moet worden teruggetrokken is voor de VS zonder meer onaanvaardbaar. De tijd zal leren of, en zo ja, welke oplossing zal worden gekozen.

Intussen gaan de aanvallen op de schepen onverdroten voort. Om hiertegen te kunnen optreden zou een uitbreiding van het mandaat of de *Rules of engagement* van de marines nodig zijn. Het is in dit verband dat het WEU-overleg op korte termijn wellicht resultaat kan opleveren. Als de marinecommandanten ter plaatse kan worden toegestaan te interveniëren bij Pasdaran-aanvallen op de neutrale scheepvaart en/of toe te staan dat de neutrale koopvaarders, ongeacht hun nationaliteit, zich mogen voegen bij konvooien onder de begeleiding van de marineschepen dan is de situatie reeds veel verbeterd. Het is dan echter van belang dat alle marines dezelfde taakomschrijving krijgen waarvoor het WEU-overleg zeer goed kan dienen. Overigens zit er wel enige beweging in de standpunten. Zo schijnen de Fransen en Britten hun commandanten toe te staan actiever op te treden bij Pasdaran-acties en sluiten neutrale koopvaarders, oogluikend toegestaan, zich bij Britse en Franse begeleide scheepvaart aan.

Ten slotte nog een woord over het belang van de olievoorziening van de wereld. In het gebied van de Golf bevindt zich 60 tot 70% van de thans bekende te exploiteren oliereserve van de wereld. Het gebied leverde in 1986 nog 28,5% van de behoefte aan ruwe olie van de niet-communistische landen. Een behoefte die bij vermindering van de Noordzee-olieproductie na 1990, met name voor de Europese landen, zal toenemen. Een onbelemmerde toegang tot de in de Golflanden aanwezige olie is daarom bittere noodzaak, zeker op de lange termijn. Op korte termijn zou het (ten dele) afslui-

ten van de Golf qua hoeveelheden geproduceerde en te vervoeren olie voor de Westerse energiebehoefte aan olie en de beschikbare produktie niet rampzalig behoeven te zijn. In 1985 passeerden op weg naar OECD-landen 3,9 miljoen vaten per dag (vpd) de Straat van Hormoes en 1,45 miljoen vpd de pijpleiding. Daarmee werd 7% van de Amerikaanse en 20% van de Europese totale olie-import gedekt. In 1988 zal de capaciteit van de pijpleidingen zijn gegroeid van 1,8 tot 5,2 miljoen vpd zodat het eventueel uitvallen van de Straat van Hormoes grotendeels door de pijpleidingen kan worden gecompenseerd terwijl de open markt de resterende behoefte kan aanvullen en dat zelfs graag zal doen. Wel zou de onrust die op de wereldoliemarkt zou ontstaan leiden tot een mogelijke prijsontwikkeling die de wereldeconomie in ongunstige zin zou beïnvloeden, iets waarop de wereld nu niet zit te wachten. Het afsluiten van de Straat van Hormoes zou uit dien hoofde alleen al moeten worden vermeden. Daarbij moet worden opgemerkt dat de kans gering is dat Iran een dergelijke sluiting zou overwegen aangezien Iran ook belanghebbende is in het openhouden van de Straat van Hormoes omdat de Iraanse economische levensader in de vorm van olie nog meer dan Irak van het openhouden van de zeestraat afhankelijk is. Het is in dit opzicht zeer zeker de overweging waard om behalve het wapenembargo een gehele of gedeeltelijke boycot op de aankoop van Iraanse olie in te stellen. De Verenigde Staten zijn hierin al voorgegaan door de afname van Iraanse olie door eigen land te verbieden. Ook Japan heeft reeds aangekondigd dat het in 1988 ruim 30% minder olie van Iran zal gaan afnemen. In Nederland kwam in 1986 nog 5,1 miljoen ton Iraanse olie als aanvoer binnen. Dat was 6,5% van de totale aanvoer in Nederland (lees Rotterdam). In de eerste 6 maanden van 1987 was de aanvoer van Iraanse olie naar Nederland 3,9 miljoen ton, dus in opgaande lijn. Men zou kunnen zeggen dat zolang het Westen, en dus ook Nederland, nog zoveel olie van Iran afneemt het Westen mede schuld draagt aan de voortzetting van het conflict tussen Irak en Iran, dat ten slotte op de olierevenuen drijft. Een beheerste vermindering van olie-in-

voer door Westeuropese landen uit Iran zou daarom een zodanige invloed op de oorloginspanning van Iran kunnen opleveren dat het eerder wordt gedwongen een compromis te zoeken om de oorlog te beëindigen en de VN-resolutie van 20 juli 1987 te aanvaarden. De huidige Iraakse aanvallen zijn reeds een grote bedreiging voor de Iraanse uitvoer van olie. Hoewel exacte cijfers ontbreken wordt verondersteld dat de toevoer van olie langs de kust van Iran in december 1987 terugliep van 2,5 tot 1 miljoen vpd. Een financiële aderlating die Iran niet lang kan gedogen. Wordt daaraan een gedeeltelijke boycot van Japan en eventueel de Westerse landen toegevoegd, dan zal de invloed daarvan spoedig blijken.

Voor Irak is de situatie wat dit betreft gunstiger nu de oliepijpleidingen naar Yanboe in Saoedi-Arabië gereed is evenals de pijpleiding naar Iskanderoen in Turkije. Het overzeese transport kan Irak daarmee grotendeels vermijden en het is daardoor in veel mindere mate afhankelijk van het transport in en door de Straat van Hormoes.

Wat ook de uiteindelijke uitkomst van het conflict moge worden, de kwetsbaarheid van de Perzische Golf vereist op lange termijn een duidelijk regime dat niet mag worden geënt op het belang van één of twee lokale landen. Voorshands is de maritieme aanwezigheid van het Westen daarbij kennelijk een factor van grote betekenis en in de toekomst wellicht onmisbaar, zij het dat de huidige maritieme presentie een buitensporige inspanning vereist. Een inspanning die eenvoudiger te verwezenlijken zou zijn als de nationale belangen niet zo zeer prevaleerden en de onderlinge samenwerking meer kansen zou krijgen. Tot op heden biedt alleen de Westeuropese Unie de mogelijkheid op korte termijn tot een samenwerkingspatroon te komen, al was het alleen om de regels van optreden uit te breiden. Dat moet dan wel snel gebeuren wil niet een aantal landen, waaronder misschien ook Nederland, zijn strijdkrachten langzamerhand uit de Perzische Golf terugtrekken. Het zal immers vrijwel politiek onmogelijk zijn de eenmaal teruggetrokken schepen opnieuw uitgezonden te krijgen. ■

Belangen in de Golfoorlog

drs. M. van Leeuwen

NIIB „Clingendael”

Dit betoog gaat over de belangen van landen die in verschillende vorm en met uiteenlopende intensiteit betrokken zijn (geraakt) bij de nu al ruim acht jaar woedende oorlog tussen Irak en Iran. Eerst wordt nagegaan welke die belangen in grove lijnen zijn, en vervolgens waartoe de belangenbehartiging tot nu toe heeft geleid.

De belangen van de belligerenten

Eerst de belangen van de belligerenten. De rivaliteit tussen Irak en Iran wortelt diep in het verleden. Ze kan worden gezien tegen de achtergrond van twee grote, oude culturen, die van Mesopotamië, met zijn enorme economische rijkdom en de ermee gepaard gaande intellectuele en politieke ontwikkeling, en die van Perzië, een krijgshaftige natie met een indrukwekkende eigen cultuur. Ze kan ook worden geplaatst tegen een achtergrond van etnische en religieuze verschillen. Irak is een Arabisch land, Iran niet. In Irak bestaat de sociale bovenlaag uit soennieten, en het land heeft een seculier, min of meer socialistisch georiënteerd, regime. In Iran is het overgrote deel van de bevolking sji'iet, en het land wordt ook door een sji'

Mevrouw Van Leeuwen studeerde geschiedenis aan de RU te Leiden en doceerde enkele jaren geschiedenis aan een Haagse instelling voor middelbaar onderwijs. Vervolgens werkzaam bij het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken te Den Haag (bestudering problematiek verspreiding kernwapens). Sinds 1983 verbonden aan het NIIB „Clingendael” waar zij als onderzoeksmedewerster internationale Midden-Oostenproblematiek bestudeert. Zij publiceerde monografieën en artikelen over non-proliferatie en diverse aspecten van vraagstukken in het Midden-Oosten.

itisch regime bestierd. In de loop der eeuwen vond tussen de twee landen veel migratie plaats, zodat Irak een aanzienlijke groep sji'itische etnische Iraniërs ging herbergen (ook veel Iraki's zijn sji'iet) en in de zuidwestelijke Iraanse provincie Khoezestan („Arabistan” volgens Arabische nationalisten) veel Arabieren kwamen te wonen. Rond het uitbreken van de Golfoorlog hebben de rivalen over en weer gepoogd deze bevolkingsgroepen als vijfde colonne te gebruiken, maar met weinig succes.

De oorlog kan, tegen deze historische en culturele achtergrond, meer laag-bij-de-gronds worden verklaard als een conflict om territorium en regionale macht. Ook dat conflict heeft een geschiedenis die eeuwen teruggaat, tot geschilpunten tussen het Ottomaanse en het Perzische rijk. De omstreden grenzen liggen in het noordoostelijke berggebied van Irak (of het noordwestelijke berggebied van Iran), maar vooral in het zuiden, met als het grote twistpunt de grens in de rivier de Sjat el-Arab. Dat is de enige waterroute in en uit Irak. Ook voor Iran is het een belangrijke waterweg, al heeft dat land méér wegen naar zee. Over de grens is al eeuwenlang ruzie; het eerste moderne akkoord erover werd in 1847 gesloten, het jongste in 1975. Dat akkoord vestigde de grens in het midden van de rivier. Het weerspiegelde de krachtsverhoudingen tussen Irak en Iran; Irak mocht dan langs de Golf de sterkste Arabische mogendheid zijn, maar Iran was mede dankzij de zware Amerikaanse wapensteun regionaal nog sterker.

Volgens veler interpretatie zag Irak in 1980 zijn kans schoon het frustrerende akkoord van 1975, en in het algemeen de frustrerende krachtsverhoudingen, met zijn onbeminde buurland in zijn voor-

deel te wijzigen. De sjah was in 1979 verjaagd, met in zijn kielzog de Amerikanen; de chaos in Iran van vóór diens vertrek werd daarna alleen nog maar groter. De Iraanse krijgsmacht werd letterlijk en figuurlijk onthoofd door executie of vlucht van het overgrote deel van het officierscorps. Het onderhoud van het geavanceerde en vaak kwetsbare oorlogsmaterieel ging grote problemen opleveren. Het nieuwe Iraanse bewind, dat moet gezegd, toonde zich in zijn doelstellingen voor buitenlands beleid van meet af aan zeer onbescheiden tegenover de regimes aan de Arabische zijde van de Golf, aan wie in klemmende overweging werd gegeven het „fundamentalistische” voorbeeld te volgen of af te treden. De oorlogshandelingen echter werden in 1980 naar opvatting van veel volkenrechtdeskundigen door Irak geïnitieerd, en in de eerste jaren van de oorlog kon Iran als rechtvaardiging zelfverdediging opgeven. Daarin is evenwel al na twee à drie jaar verandering opgetreden. Sindsdien is Irak in het defensief, en vecht voor het behoud van eigen grondgebied. Het Iraakse regime geeft al enkele jaren aan dat het de strijd onmiddellijk wil staken en met realistische inzet wil gaan onderhandelen, maar de machthebbers in Teheran eisen enorme herstelbetalingen en, nog veel onaanvaardbaarder voor het Iraakse bewind, de „val” (wat is dat? afzetting, berechting, verbanning, doodstraf?) van Saddam Hoessein en de zijnen. De kern van hun eisen lijkt hoe dan ook een „fundamentalistisch” bestel in Irak te zijn.

Regionale belangen

Veel Arabische regimes vrezen, met reden, dat deze Iraanse ambitie niet tot Irak beperkt is. In Teheran werd na de Khomeinistische revolutie een ongebruikelijk ministerie voor export opgericht: het concentreerde zich op overdracht van Khomeini's politieke idealen met behulp van guerrilla-training en wat dies meer zij. Maar nog los van dit soort promotiewerk ging er van de gebeurtenissen in Iran een voor veel Arabische machthebbers onheilspellende voorbeeldwerking uit. Van een doorslaggevende Iraanse overwinning op

Irak vrezen veel Arabische regimes als mogelijk gevolg hun eigen ondergang. Daarom steunen ze Irak financieel en logistiek, opdat dat land zijn oorlogsinspanning kan volhouden. Een sympathie voor Irak moet daaruit overigens niet worden afgeleid. Iraks machtsambities waren, voordat zij het regime in Bagdad tot oorlog tegen de grootste, verzwakt geachte concurrent verleidden, een bron van grote zorg voor de met minder sterke spierballen bedeelde Arabische buurlanden, met name Koeweit. De Arabische Golfstaten hadden in de jaren '70 mede hierom soms zeer hartelijke betrekkingen met de sjah onderhouden. Hun huidige steun voor Irak komt voort uit een keuze voor het minste van twee kwaden, en is ook beslist niet absoluut. Sommige Golfstaten bleven (uiterst voordelige) handelscontacten met Iran onderhouden. Toen Irak Irans raffinaderijen vernietigde was Saoedi-Arabië zelfs bereid Iran van geraffineerde olie te voorzien (met duidelijk implicaties voor Irans oorlogsinspanningen!). Alle Golfstaten hebben met grote terughoudendheid gereageerd op Iraanse schendingen van hun territorium (of lucht-ruim). Waarom?

Een voor de hand liggend antwoord is dat de Arabische Golfstaten militair volstrekt niet tegen Iran op kunnen. Onder invloed van de oorlog verenigden zes hunner (Koeweit, Saoedi-Arabië, Qatar, Bahrein, de Verenigde Arabische Emiraten en Oman) zich in de zogenaamde Samenwerkingsraad van Arabische Golfstaten (*niet Irak, nota bene!*). De Raad stelt zich op economisch terrein de EG min of meer ten voorbeeld. Hij streeft ook naar militaire samenwerking. Dat gaat niet gemakkelijk. Ten eerste omdat de zes lidstaten bepaald geen verleden van onderlinge harmonie achter de rug hebben en zelfs nu nog bij gelegenheid over onderlinge grenzen ruzie maken. Ten tweede omdat ze ieder voor zich slechts bescheiden krijgsmachten hebben opgebouwd. Ten derde omdat die krijgsmachten met zeer gevarieerd materieel zijn uitgerust. Kortom, coördinatie vereist grote inspanning op politiek en technisch terrein. De Golfraad verkondigt inmiddels dat een aanval op één der lidstaten een aanval op alle betreft, maar deskundigen menen, dat een militaire combinatie

van de zes, zonder zeer aanzienlijke hulp van buitenaf geen partij zou zijn voor Iran.

De Raad is zich dat zelf kennelijk ook bewust en zocht naar externe bijstand. In november vorig jaar werd in Amman een Arabische topconferentie gehouden, waar de rentree van Egypte in de Arabische Liga werd voorgesteld. (Egypte werd in 1979 geschorst als lid omdat het vrede met Israël had gesloten.) Hoewel Egyptes terugkeer in de Liga werd tegengehouden door Syrië en Libië (twee Arabische staten die in de Golfoorlog de kant van Iran kozen, en die in conflict met Egypte leven), werd in Amman wèl het signaal gegeven voor herstel van de bilaterale diplomatieke betrekkingen. Alle Arabische Golfstaten (inclusief Irak) maakten onmiddellijk van de gelegenheid gebruik. De Jordaanse troonopvolger verklaarde waarom: „de Arabische wereld zonder Egypte is als de NAVO zonder de Verenigde staten of het Warschau-Pact zonder de Sovjet-Unie”. Egypte, dat zeer grote bedenkingen koestert tegen het Iraanse bewind, had allang de oorlogsinspanning van Irak gesteund door wapenleveranties, door het verstrekken van technische adviezen, door tienduizenden arbeidskrachten (die hielpen de Iraakse economie draaiende te houden en ook dienst deden bij de verbindingstroepen) en door militaire „vrijwilligers”, waaronder piloten. De Golfstaten hoopten nu op formeler steun van Egyptische zijde. Egypte is het enige Arabische land met een krijgsmacht die qua personeelssterkte, bewapening en niveau niet onderdoet voor de legers van Iran (en Irak). Het Egyptische bewind zag zijn kansen op herovering van een leiderspositie in de Arabische wereld aanzienlijk versterkt, maar bleef tot nu toe toch voorzichtig in zijn toezeggingen. De Egyptische president Moebarak wilde bijvoorbeeld wèl beloven een aanval op één of meer Arabische Golfstaten te beschouwen als een aanval op zijn eigen land, maar was niet bereid op voorhand reguliere Egyptische troepen ter beschikking te stellen van een (defensief) Arabisch Golfleger. Toch zal Iran de Egyptische factor meer dan voorheen in zijn calculaties moeten betrekken.

De Arabische Golfstaten zijn het op defensief vlak

in elk geval erover eens dat Egyptische militaire steun verkieslijk is boven Amerikaanse. Washington wordt als een onzekere bondgenoot gezien. Het afschrikwekkende voorbeeld is de manier waarop de Amerikanen de sjah lieten vallen en later, onder plechtige verzekering van het tegendeel, ondershands wapens verkochten aan Khomeini. Maar zwaarder weegt misschien nog wel dat àl te zichtbare Amerikaanse protectie tot heel onaangename binnenlandse repercussies aanleiding zou kunnen geven: „fundamentalisten” zouden Amerikaanse hulp gaarne uitspelen tegen de Arabische heersers die haar aanvaardden. Bovendien koesteren de Arabische staten, inclusief de conservatieve, hun politieke ongebondenheid en hun vrijheid van handelen jegens *beide* grote mogendheden, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie.

Het liefst zouden de Arabische Golfstaten de oorlog tussen Irak en Iran door onderhandelingen beëindigd zien. Zij beseffen maar al te goed dat ze met Iran en Irak in de toekomst een modus vivendi moeten zien te bewaren. Verschillende malen reeds hebben ze onder leiding van Saoedi-Arabië zelf bemiddelingspogingen ondernomen, met naar verluidt als lokaas het aanbod van forse financiële bijdragen aan de wederopbouw van de door de oorlog geteisterde en geruïneerde gebieden. Tot nu toe bleek dit voorstel in Iran op dorre bodem te vallen, maar de Arabische Golfstaten geven die benaderingsvariant toch niet op, zoals in januari 1988 weer bleek. Voorts dringen ze krachtig aan op dwingende vredesinspanningen door de Verenigde Naties.

Het is, ter afronding van dit subthema en ter overgang naar de internationale belangen, ook in sterke mate aan manipulaties door de regionale betrokkenen toe te schrijven dat sinds vorig jaar de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie, de Verenigde Naties en Westeuropese zeevarende mogendheden veel intensiever dan tevoren naar het conflict toe werden gezogen. Die manipulaties beoogden *niet* de krijgshandelingen nog te verergeren, doch juist de groten der aarde ertoe te bewegen een eind aan de oorlog te maken.

Internationale belangen

Voor 1987 was er buiten de Golfregio en de Arabische wereld heel weinig belangstelling voor de oorlog tussen Irak en Iran, ten hoogste enige bezorgdheid over een zijtak van die strijd, de in 1984 door Irak gestarte tankeroorlog, die echter tot vorig jaar in de ogen van de „buitenwereld” vrij weinig schade aanrichtte.

Rond 1980 hadden de val van de sjah van Iran, de daarop scherp stijgende olieprijs en de gijzeling van Amerikaans ambassadepersoneel in Teheran internationaal schokken teweeggebracht. Maar de gijzeling kwam na een lang jaar ten einde; de Golf-oorlog brak uit en veroorzaakte (met de nodige schommelingen) een steeds ruimere toevloed van olie en navenante prijsdalingen (dit laatste proces versterkt door de dalende dollarkoersen). De exportmoeilijkheden die de belligerenten elkaar bezorgden werden immers in hun effect op de afnemers méér dan gecompenseerd door het energiek streven naar alternatieven voor de uitvoer en — voor zover mogelijk — verhoging van de olieproductie, noodzakelijk ter verwerving van inkomsten om de arsenalen op peil te kunnen houden. De Arabische Golfstaten exporteerden ook zonder grote terughoudendheid: zij hadden extra inkomsten nodig (onder andere ter subsidiëring van Irak) terwijl ze steeds minder geld voor hun olie kregen.

In de Verenigde Staten bleek de zorgeloosheid van de regering-Reagan uit het feit dat ze het energiebesparingsprogramma van haar geminachte voorgangster schrapte. Invoer van (goedkope) olie werd volstrekt niet belemmerd, met als resultaat lage benzineprijzen, eerherstel voor de relatief onzuinige Amerikaanse slee, versnelling van het (onvermijdelijke) afbraakproces in de Amerikaanse olie-industrie en . . . toenemende afhankelijkheid van olieproducenten in het Midden-Oosten (0% import in 1980; 5% in 1987!).

De Sovjet-Unie bleek niet in staat voordeel te halen uit het vertrek van de Amerikanen uit Iran. Teheran had niet zo heel veel méér op met Moskou dan met Washington. Per slot van rekening zijn de Russische machthebbers atheïsten, boven-

dien in Afghanistan in een vuile oorlog tegen moslimse rebellen gewikkeld, en had de Sovjet-Unie zich in het verleden (net als het tsarenrijk daarvoor) maar al te geïnteresseerd getoond in Iraans grondgebied. Het lukte anderzijds de Amerikanen ook niet via ondershandse wapenleveranties hun positie in Iran te verbeteren.

Lange tijd namen beide grote mogendheden ten aanzien van het conflict tussen Irak en Iran een afwachtende houding aan en probeerden er diplomatiek en commercieel het beste van te maken door rechtstreeks of indirect, openlijk of in het geheim, wapens te leveren. Voorts poogden zij de betrekkingen met landen in de directe omgeving van de belligerenten te verbeteren: de VS met Irak, de Sovjet-Unie met Oman en de VAE, en zelfs met Saoedi-Arabië.

Maar voor het overige was afstandelijkheid troef, tot begin 1987. In tegenstelling tot de meeste olieafnemers ondervonden de Golfstaten veel hinder van de tankeroorlog, in materiële schade en incidenteel door schending van hun territorium. Koeweit was daarenboven zeer bevreesd voor een Iraanse aanval over land. Het besloot de grote mogendheden als *trouble-shooters* bij het conflict te betrekken, en kleepte dat in door Amerikanen en Russen om bescherming voor zijn tankervaart te vragen. De Russen zegden — zeer bescheiden — medewerking toe. En dat was het moment waarop de Amerikaanse regering haar afstandelijkheid liet varen. Zij zegde al snel medewerking toe, zonder daarbij militaire faciliteiten in Koeweit te bedingen ter compensatie. Er was kennelijk een heel gevoelige Amerikaanse snaar geraakt. *Niet* een (na drie jaar tankeroorlog plotseling opgekomen) zorg voor de bescherming van het principe van de vrije scheepvaart in internationale wateren, *niet* zorg over stagnatie in de olietoevoer naar eigen land en bondgenoten ten gevolge van de tankeroorlog, *maar vrees voor Russisch expansionisme in de Golfregio* bepaalde de Amerikaanse reactie.

De Westeuropese zeevarende mogendheden die in het kielzog van de Amerikanen de Golf binnenvoeren of extra schepen toevoegden aan hun reeds aanwezige maritieme macht, grepen veelal ook

naar Hugo de Groot en het spook van de autoloze zondag ter rechtvaardiging van hun beleid. De ware reden was echter hoogstwaarschijnlijk dat dat ze de Amerikanen met hun dringende verzoeken om medewerking niet wilden bruuskeren.

Over het succes van de westerse activiteiten in de Golf kan worden getwist, te meer daar hun doelstellingen bij nader inzien misschien toch niet zo duidelijk waren gedefinieerd. De tankeroorlog, inderdaad een bedreiging voor de vrije scheepvaart in Golfwateren, is vorig jaar hoger opgeleaid dan ooit tevoren. De olietoevoer naar geïndustrialiseerde westerse landen heeft voor de afnemers, net als in de voorafgaande jaren, geen problemen opgeleverd, terwijl de olieprijs verder daalden. De door de Amerikanen gevreesde (maar wellicht niet eens door Moskou geplande) Russische maritieme expansie in de Golf bleef achterwege. Critici van het Amerikaanse beleid die voorspelden dat de Sovjet-Unie door het Amerikaanse bullebakgedrag diplomatieke successen in Teheran zou kunnen behalen kregen echter maar zéér ten dele gelijk. Wel bracht de Amerikaanse politiek de Saoedi's en de Russen misschien iets dichterbij elkaar.

De tankeroorlog, het dreigt soms te worden vergeten, is slechts een afgeleide van de oorlog waarom het in de regio *echt* gaat; de landoorlog tussen Irak en Iran. Als die oorlog wordt beëindigd zal de

scheepvaart door de Golf, naar men mag aannemen, door de voormalige belligerenten niet meer worden bedreigd. De westerse bemoeienis met de Golfoorlog is in 1987 niet beperkt gebleven tot het uitzenden van marineschepen maar behelsde ook pogingen via de Verenigde Naties althans een staakt-het-vuren in het hoofdconflict af te dwingen. Die pogingen liepen stuk, op onenigheid van de grote mogendheden in de Veiligheidsraad, maar ook op de onwil van *beide* oorlogvoerenden. Er is reden toch te *blijven* proberen. Voortdurend van de Golfoorlog houdt immers, nog afgezien van de vreselijke schade in levens en materieel die Iran en Irak elkaar toebrengen, escalatierisico's in. Het spectaculairste — een militaire confrontatie tussen de Sovjet-Unie en de Verenigde Staten — is tegelijk het minst waarschijnlijk. Russen en Amerikanen hebben veel te veel belang bij het welslagen van wapenbeheersingsondernemingen dan dat ze die door de Golfoorlog zouden laten verstoren. En in de Golfoorlog zelf staan ze niet eens (zoals in het Arabisch-Israëliësch conflict) tegenover elkaar. In westerse ogen misschien minder spectaculair maar ook minder ongerijmd en waarschijnlijk toch mogelijk buitengewoon schadelijk voor westerse belangen, zou een regionale escalatie zijn, hetzij in de vorm van reguliere gevechten, hetzij in de vorm van „fundamentalistische” staatsgrepen op het Arabische schiereiland en daarbuiten. En *die* risico's zijn verre van denkbeeldig.

Religieuze aspecten van de Golfoorlog

dr. J. J. G. Jansen

De Islamitische Revolutie van 1979 is geen staatsgreep geweest zoals de wereldgeschiedenis er do-zijnen heeft geteld. De historiografie van de mees-te staatsgrepen van deze eeuw kan worden be-schreven in de termen die sterk lijken op de titels van de overbekende reeksen romans voor jonge meisjes als „Elsje verliefd”, „Elsje verloofd”, „Elsje getrouwd”; zij het dat wij bij staatsgreepjes dan moeten zeggen: generaal Patso grijpt de macht, generaal Patso regeert, generaal Patso wankelt, generaal Patso valt, generaal Patso is vergeten.

De Islamitische revolutie van Khomeini in 1979 is een revolutie die feitelijk iedereen, maar zeker Moslims, dwingt tot het kiezen van positie en het innemen van een standpunt. Een typische 20e-eeuwse generaal Patso heeft misschien wel eens een diepgravend revolutionair historisch-analytisch filosofisch geschrift op zijn naam gesteld, maar heeft zelden plannen gekoesterd zijn revolutie te exporteren, of aan zijn filosofische inzichten kosmisch belang weten te geven. Stevige militaire controle op het post- en telefoonkantoor, een soepel werkende „Gestapo”, de vakbonden gelijkgeschakeld . . . kost en klee, het hemelrijk en dan niet meer, dat is het hoogste wat een generaal Patso pleegt na te streven.

De Islamitische revolutie pretendeert niet alleen

Dr. Jansen is in 1942 geboren te Amsterdam. Hij studeerde Arabisch aan de RU te Leiden. Van 1979 tot 1982 was hij directeur van het Nederlands Instituut Caïro. Thans is hij werkzaam bij de vakgroep talen en culturen van het Islamitische Midden-Oosten aan de RU te Leiden.

meer, de Islamitische revolutie is ook meer.¹ De Franse revolutie is de gewelddadige politieke vertaling geweest van het 18e-eeuwse gedachtegoed van de Verlichting over vrijheid, gelijkheid en broederschap. De Russische revolutie is op haar beurt de vertaling geweest van de ideeën die het 19e-eeuwse socialisme koesterde over de klassenloze staat en de dictatuur van het proletariaat (of eigenlijk: de dictatuur van het secretariaat). Op dezelfde manier is de Islamitische revolutie de politieke vertaling van het gedachtegoed van de Islam over de voor Moslims noodzakelijke strijd (*jihād*) tegen heidendom (*kufur*), onderdrukking (*zulm*, ook te vertalen als „onrecht”) en imperialisme (*isti'mâr*).

Ook wie alleen maar oppervlakkig vertrouwd is met de Islam weet dat deze thema's in alle richtingen die de Islam kent een centrale rol spelen. Er is inderdaad een verschil tussen de Soennieten, de grote meerderheid van alle Moslims, en de Sji'itische minderheid die de Islam kent, maar wat deze grondbeginselen aangaat begrijpen de verschillende „sekten” elkaar uitstekend.

Dat brengt mee dat het politieke jargon van Teheran geen transculturele vertaling nodig heeft voordat het door de Moslims in de Arabische wereld kan worden begrepen. Het politieke jargon uit Washington en Moskou is daarom, vergeleken met de Iraanse propaganda, in het nadeel wanneer het zich tot de Moslims in de Arabische wereld wendt. Het verschil in denominatie is natuurlijk ook weer geen voordeel wanneer de Sji'itische Perzen door de Soennitische Arabieren begrepen willen worden — zó simpel is het nu ook weer niet

¹ Zie: B. Lewis — Islamic revolution. *New York review of books* (1988)(21 jan).

— maar een Westerse waarnemer die zich vastbijt in de tegenstelling Soennieten versus Sji'ieten en hoopt dat die tegenstelling de Islamitische revolutie geïsoleerd zal houden, doet aan wens-denken en vergist zich.

In maart 1979 beschreef het maandblad van de Egyptische Moslimse Broederschap *Al-Da'wah* de revolutie van Khomeini als een overwinning van de Islam op het Amerikaanse imperialisme. De Islam, zo meenden de leiders van de Broederschap, had een gewichtige overwinning geboekt op het machtigste land van de wereld, Amerika, door tegen de zin van Amerika de Sjah uit Iran te verdrijven. Omar al-Tilimsani, de toen ruim 80 jaar oude woordvoerder van de Moslimse Broederschap, voorspelde bij die gelegenheid dat het einde van niet-Moslims bestuur over Moslims, waar ook ter wereld, nabij was gekomen. In dit verband noemde hij Thailand, Maleisië, Eritrea, de Filippijnen en, uiteraard, Israël.

Eigenaardig genoeg werden China en de Sovjet-Unie in dit verband in dit artikel niet gewaar-schuwd voor de door Omar al-Tilimsani verwachte gevolgen van dit voor Moslims zo gewichtige keerpunt in de Islamitische heilsgeschiedenis, terwijl er in deze twee imperia toch ook miljoenen Moslims wonen. Wellicht vreesde Omar al-Tilimsani Russisch-Chinese strafmaatregelen, of had hij hoop op Russisch-Chinese steun voor de bevrijding van de Moslims buiten China en de Sovjet-Unie, of hij wilde simpelweg geen slapende honden wakker maken.

Het toen door Omar al-Tilimsani geschilderde beeld van Khomeini als de grote overwinnaar in de strijd (*jihād*) tegen het onrecht (*zulm*) van de buitenlandse Amerikaanse (*isti'mâr*) heidense (*kuffâr*) onderdrukking is representatief voor het beeld van Khomeini zoals dat onder grote massa's Moslims bestaat. U merkt dat alle vier de sleutelwoorden (strijd, onrecht, heidendom, imperialisme) in deze omschrijving voorkomen.

Van de details van Khomeini's theologie zijn, uiteraard, niet alle Moslims even precies op de hoogte. Niettemin wil de geschiedenis dat, toen het bericht van Khomeini's overwinning op de Sjah doordrong tot het Arabische stadje Nazareth

in Galilea, dat onder Israël valt, de Soennitische en de Christelijke Arabieren die in dit stadje wonen in feeststemming de straat opgingen: wat de uit Nazareth afkomstige messias kennelijk voor de onderdrukten in het Midden-Oosten niet vermocht te doen, mocht wellicht van deze nieuwe Iraanse messias worden gehoopt.

In September 1979 gaf een Egyptische intellectueel, dr. Hasan Hanafî, een Arabische editie uit van Khomeini's hoofdwerk, een boekje waarvan de titel luidt *Al-Hukûmah al-Islâmiyyah*, oftewel „Een Islamitische regering”. Uit het voorwoord van de hand van Hasan Hanafî tot dit boekje blijkt duidelijk dat hij de ideeën van Khomeini tot in details onderschrijft, ook al heeft hij enkele problemen met de manier waarop die ideeën worden toegepast. Ook dat rijmt met de houding die veel Europeanen destijds tegen de Franse revolutie aannamen: de terreur en de guillotine werden afgekeurd of vergoelijkt, maar de principes van de Franse revolutie werden desondanks onderschreven.

Uit het boekje van Khomeini, in de Egyptische versie verzorgd door Hasan Hanafî, komen de hoofdpunten van Khomeini's theologie duidelijk naar voren. Khomeini leert, zo moeten wij uit dit boekje begrijpen, dat Mohammed (o. 632) in zijn tijd niet alleen profeet en apostel is geweest, maar ook staatshoofd (*ra'îs dawlah*). Alle Moslims nu zijn het erover eens dat de Oelama, de Moslimse kaste van ayatollah's en wetgeleerden, de erfgenamen van de Profeet zijn. Zijn taken als gezagsdrager op religieus en werelds gebied, zo leert de Islam, zijn door de Oelama overgenomen. Dat is vastgelegd in de formule *inna 'l-'Ulamâ' warathat al-Anbiyâ'*; „de wetsgeleerden (Oelama) zijn de erfgenamen van de profeten”.

Dat impliceert, aldus Khomeini, dat het ook de Oelama zijn die, net als Mohammed zelf het hoogste politieke en sociale oppergezag in de Islamitische staat dienen uit te oefenen. In een Moslimse staat dient het Moslimse recht het recht des lands te zijn; niemand kent dit recht beter dan de professionele wet- en godgeleerden die de wetten van de Islam bewaren en onderhouden. Het oppergezag van die wetgeleerden en ayatollah's is in dit licht

een vanzelfsprekende zaak. Dat vindt zijn weer-
slag in de tegenwoordig overbekende leuze *wi-
lāyat al-faqih*, de „suprematie van de wetgeleer-
den”.

Voor Westerlingen die uitsluitend zijn vertrouwd
met de Westerse opvattingen van wat een gods-
dienst is of zou moeten zijn is de verstrekkendheid
van deze theorie van Khomeini niet meteen duide-
lijk. Maar voor een Moslim — trouwens voor ie-
dereen die niet met het Christendom is opgegroeid
— is een godsdienst een alomvattend verschijnsel
dat zich onder vier aspecten voordoet: ten eerste
een geloofsleer, ten tweede een gedragsleer die
zowel de ethiek als de etiquette omvat, ten derde
een systeem van ritueel, „Roomse poespas”, zou
mijn gereformeerde moeder zeggen, en ten vierde
een godsdienstige organisatie. Het Christendom is
in de praktijk van de 20e eeuw haast geheel gere-
duceerd tot geloof, terwijl voor Moslims het ge-
loof slechts een van de aspecten van de godsdienst
is. In de Islamitische wereld staan de Islam en de
gedetailleerde gedragsleer van de Islam centraal.
Alle aspecten van het persoonlijke en het openba-
re leven worden door de Islam aangeraakt.²

De Soennitische Egyptische intellectueel Hasan
Hanafi onderschrijft uiteraard de traditionele Isla-
mitische visie over het oppergezag dat de Islam
uitoefent over alle aspecten van het menselijke le-
ven. Evenzeer onderschrijft hij als goed Moslim
de Islamitische visie over het oppergezag van de
Oelama over de Islam. Uiteraard onderschrijft hij
ook, en heel expliciet, Khomeini's opvattingen
over het politieke en sociale oppergezag van de
ayatollah's, de wetgeleerden van de Islam. Hij
meent zelfs dat er wat dit aangaat geen verschillen
tussen Soennieten en Sji'ieten kunnen zijn. Hasan
Hanafi is zelfs ervan overtuigd dat het leerstuk van
het oppergezag van de wetgeleerden duidelijk
reeds in de Koran, het oudste Islamitische docu-
ment, is vastgelegd.

Uit kringen van Egyptische religieuze extremisten
zijn weinig onverdachte zelfgetuigenissen be-
schikbaar. Een van de weinige, volstrekt betrouw-
bare bronnen voor wat er in deze kringen leeft is

² Zie: J. J. G. Jansen — *Inleiding tot de Islam*. Muiderberg
(1987)11-17.

het document „De verzaakte plicht” (*Al-Faridah
al-Ghā'ibah*), een interne discussienota uit de
kringen van de allermilitantste Egyptische Mos-
limse activisten, die in oktober 1981 president Sa-
dat hebben vermoord. In dat document worden de
Oelama met respect behandeld, en de auteur laat
niets na wat de Oelama ten gunste van zijn opvat-
tingen zou kunnen beïnvloeden, maar zij worden
in dit document zeker niet gezien als mannen die
God heeft uitverkoren, niet uitverkoren om te lij-
den of te worden vervolgd om Zijns Naams wil,
maar uitverkoren om namens Hem het Al te rege-
ren.

Het document stelt bv. dat veel Oelama te ijdellijk
zijn, of te weinig bekend met de wegen dezer we-
reld om een Islamitische revolutie te kunnen lei-
den. De eerste generaties Moslims, zo stelt het do-
cument, hebben de wereld met het zwaard ver-
overd, niet met de pen. Volgens het *Faridah*-docu-
ment hebben de Oelama hun plicht ter zake van de
strijd tegen de ongelovigen verzaakt, dan wel ge-
veinsd niet van die plicht op de hoogte te zijn. Wat
baatte de Oelama hun kennis, zo roept de auteur
van het document uit, toen Napoleon en zijn man-
nen te paard het centrum van de Islamitische ge-
leerdheid, de Azhar-moskee, binnenreden?

Na al dit soort bespiegelingen moet de stelling van
Khomeini, dat de inkt van de Oelama kostbaarder
is dan het bloed van de martelaren, vele Egypti-
sche Oelama als muziek in de oren klinken.

Het is dan ook psychologisch weinig waarschijn-
lijk dat Khomeini's ideologie omtrent het absolute
oppergezag van de Oelama niet op ongewone wijze
de aandacht van de Soennitische Oelama over-
al ter wereld heeft getrokken. In feite zijn de
Soennitische Oelama steeds tevreden geweest met
de functie van adviseur of controleur van de over-
heid waar het zaken betrof die de Islam regardeer-
den. Khomeini echter heeft uit (a) de suprematie
van de Islam, en (b) de beslissingsbevoegdheid
van de Oelama aangaande alle Islamitische zaken,
de logische conclusie getrokken dat het (c) de Oe-
lama zijn aan wie alle oppergezag toekomt. Het is
een gevaarlijke vorm van wens-denken te stellen
dat de Soennitische Oelama in bv. Irak, Saoedi-

Arabië of de Golfstaatjes deze conclusie niet evengoed kunnen trekken.

Zolang de oorlog tussen Irak en Iran voortduurt, zal er waarschijnlijk weinig sprake kunnen zijn van export van de Islamitische revolutie. Niettemin beschikt Iran in Libanon (denk aan de *Hizb Allâh*) en in Syrië op dit moment al over aanzienlijke invloed. Zelfs in Egypte is sprake van politieke organisaties en van kranten die bepaald pro-Khomeini zijn.

Te denken valt aan Sjeik Moestafa 'Asî, de secretaris voor religieuze zaken van de *Tagammu'*-partij, een partij die deel uitmaakt van de Islamitische Alliantie, *Al-Tahâruf al-Islâmî*. In die alliantie zijn ook de Moslimse Broeders vertegenwoordigd, en de informele invloed van de Broeders op de Egyptische publieke opinie is van beslissend belang. Verder zijn er duidelijke pro-Khomeini-stemmen te beluisteren in de Egyptische oppositiekranen *Al-Sha'b* en *Al-Ahrâr*. Zelfs de officiële Islam van het Egyptische politieke establishment laat nu en dan geluiden horen die in het geheel niet, of minimaal, verschillen van wat Khomeini predikt. Van dit laatste nu één voorbeeld.

Een zekere Ahmad Zayn, een auteur die regelmatig bijdraagt aan het officiële Egyptische religieuze weekblad *Al-Liwâ' al-Islâmî* (De Islamitische banier), schreef in september 1987 dat het kwaadaardige laster is te beweren, „zoals sommigen doen”, dat een Islamitisch regime alleen kan worden bewerkstelligd indien alle politieke macht naar de Oelama gaat. Wie zoiets beweert, aldus Zayn, stelt de Islam willens en wetens verkeerd voor. Maar, zo gaat hij dan verder . . .

Wij moeten evenwel wijzen op een bijzonder belangrijk punt. Voor iedere functie in de maatschappij is een zekere mate van ervaring en deskundigheid noodzakelijk (. . .) wanneer wij nu voor een functie twee kandidaten hebben, die in deskundigheid en ervaring aan elkaar gelijk zijn, maar een van de twee houdt meer vast aan zijn godsdienst, *akthar mutamassikan bi-'l-dîn*, dan moet die kandidaat de voorkeur hebben.

Zeker wanneer wij in aanmerking nemen dat deze passage betrekking heeft op presidentsverkiezingen, en dus in feite handelt over wie het uiteindelijke politieke oppergezag dient te dragen, is dit

een omineuze passage. Er is weinig theologische acrobatiek nodig om deze passage om te buigen in een onderschrijving van Khomeini's *wilâyat al-faqih*-slogan.

In de Arabische wereld, zo lijkt het, is er door de activiteiten van Hassan al-Bannâ's Moslimse Broederschap, en de radicale erfgenamen van deze organisatie, een consensus ontstaan die voorschrijft dat de Islamitische wet, de *Sharî'ah*, geen theorie mag blijven. De *Sharî'ah*, zo zijn steeds meer Moslims van oordeel, moet simpelweg worden toegepast omdat zij Gods Wil is. Deze consensus komt regelmatig zelfs op de bladzijden van het Egyptische officiële Soefi-maandblad tot uiting, terwijl toch de Soefi's de meest quiëtistische richting binnen de Islam zijn.

Deze consensus omtrent de noodzaak tot toepassing van de *Sharî'ah* sluit goed aan bij de door Khomeini's revolutie uitgedragen opvattingen. Bovendien is het door het slagen van de Islamitische Revolutie in Iran duidelijk geworden dat, ondanks de schijn van het tegendeel, de hoop op een wereld waarin de *Sharî'ah* regeert niet irreal is. Zal God aan zijn andere knechten weigeren wat Hij recent aan knecht Khomeini heeft gegund?

Khomeini, zo menen veel moderne moslims, heeft Iran van de Amerikaanse overheersing weten te bevrijden, hij heeft tegen de zin van Amerika, het machtigste land ter wereld, de Sjah uit Perzië weten te verdrijven. De Islam is dus machtiger gebleken dan het Pentagon. De gemengd Amerikaans-Europese vlootshow in de Perzische golf geeft nog dagelijks voedsel aan de indruk dat de verzamelde heidense militaire macht van de ganse aardbol machteloos staat tegenover de macht van de Islam.

Er zijn dan ook eigenaardige scenario's voor de toekomst te bedenken. Wanneer Iran de Golfoorlog wint, en Irak deel wordt van de Islamitische Republiek, hoe lang duurt het dan nog voordat ook Syrië en Libanon deel van zo'n republiek gaan uitmaken? En wat te denken van de „West-Bank” of Jordanië? Een Islamitische republiek van de Middellandse Zee tot aan India behoort dan zeker tot de mogelijkheden.

Dat de machteloosheid van de niet-Islamitische

wereld wordt vergroot door het bestaan van de televisie wordt niet door iedereen beseft. Toch is het zo. De opties van zowel de Amerikanen als de Israëli's worden aanzienlijk beperkt doordat al dié opties moeten worden uitgesloten die zouden leiden tot het op de Westerse televisieschermen vertonen van beelden van in Beiroet gekidnapte en geëxecuteerde gijzelaars. De Westerse politici kunnen het zich tegenover de publieke opinie, waarvan zij voor hun herverkiezing afhankelijk zijn, niet veroorloven strategieën te volgen die tot het vermoorden van gijzelaars in Beiroet zouden leiden. Dat verkleint hun macht aanzienlijk, en het vergroot daarom de macht van de Islamitische Revolutie.

Dat er duizenden Palestijnen en Libanezen door Israël gevangen worden gehouden is daarvoor geen compensatie. Israël kan het zich tegenover de Westerse publieke opinie niet veroorloven uit deze groepen gijzelaars te executeren. De televisiecamera is overigens de beste levensverzekering die de Arabieren zich in de door Israël bezette gebieden kunnen wensen: wanneer er in de 18e en 19e eeuw televisie zou hebben bestaan, zouden de Amerikaanse Indianen waarschijnlijk niet naar de Eeuwige Jachtvelden zijn vertrokken.

De machtsuitoefening van de Iraanse revolutie heeft overal ter wereld, ook in Israël, onder Moslims die zich door buitenlandse overheersing verdrukt voelen, de hoop gesterkt dat met hulp van God die vreemde overheersing zou kunnen verdwijnen. Evenmin als de Paus beschikte Khomeini in het Franse Néauphle-le-Château immers over divisies? Zou God aan bv. de Palestijnen kunnen weigeren wat hij wel aan Khomeini heeft gegund? De specifieke theologische invloed van Khomeini is tot op heden misschien nog niet zo groot, maar als bron van inspiratie voor Moslims die een

vreemd, niet-Moslims, juk willen afwerpen is de bemoedigende en inspirerende werking van zijn Islamitische Revolutie van 1979 niet te onderschatten.

Onder invloed van Khomeini en de Moslimse religieuze activisten in bv. Egypte is in de hele Islamitische wereld, ook onder de Moslims die onder Israëli's oppergezag leven, de drang om de Islamitische *Shari'ah* als publieke wetgeving voor alles en iedereen ingevoerd te krijgen steeds sterker geworden.

Shari'ah en dagelijks leven zijn nauw verweven. Ook politiek en dagelijks leven zijn nauw verweven. Dat brengt mee dat de Islamitische *Shari'ah* in de politiek van de door Moslims bewoonde delen van de wereld een steeds grotere rol kan gaan spelen. Khomeini's prediking haakt in op het beseft dat er voor een goede Moslim eigenlijk geen sprake kan zijn van de scheiding tussen politiek en godsdienst die in het post-Christelijke Westen gemeenplaats is geworden.

Wij zijn nu eenmaal niet alleen op de wereld, en wij zullen hoe dan ook rekening ermee moeten houden dat steeds meer mensen het juk van de *Shari'ah* verkiezen boven buitenlands, al dan niet militair, bestuur, ja soms zelfs boven de vrijheid.

Gezien de minimale mogelijkheden Khomeini's Islamitische revolutie militair te verslaan, is het geboden dat de verstandige diplomaten, politici en politicologen die de Westerse vrije wereld in het algemeen en Nederland in het bijzonder bezit, een aanvang maken met het bedenken van een coëxistentiestrategie waarin het niet-Islamitische Westen en de Islamitische wereld kunnen samenleven. Wat Reagan en Gorbatsjov kunnen, moet voor Van den Broek en Khomeini toch ook mogelijk zijn!

ALS HET
ONER
DRUKNERK
GAAT...

Kranten
Periodieken
Boeken

Postbus 6
Meppel
Tel. 05220-70911